

पूणिमा

इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका

२३

पू
र्णा
ङ्क

संशोधन-मण्डल

तदिह न गुणदोषौ योजनीयाबलीकौ
कथमपि महता यत्संस्कृतोऽयं श्रमेण ।

—बापूदेव शास्त्री

[धरे मिहितेन गरी ये तयार गरिएको छ । त्यस कारण यहाँ झूटो गुण अथवा दोष नलाइदिनुहोला ।]

पूर्णिमा

६
वर्ष

३
अङ्क

[इतिहास—प्रधान त्रैमासिक पत्रिका]

सम्पादक—

गौतमवज्र वज्राचार्य
महेशराज पन्त

प्रकाशक तथा प्रबन्धक—
धनवज्र वज्राचार्य
(संशोधन—मण्डलद्वारा)

सहयोगीहरू—

रामजी तेवारी
देवीप्रसाद भण्डारी
दिनेशराज पन्त

विषयसूची

	पृष्ठ
१. लिच्छविकालको शासनपद्धति	-धनवज्र वज्राचार्य १६९-१८२
२. आचार्य कौटल्य र श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह	-गौतमवज्र वज्राचार्य १८३-१८६
३. नेपालीहरूको विजिगीषा (महत्वाकाङ्क्षा)	-दिनेशराज पन्त १८७-१९३
४. सिद्धान्तशिरोमणिको अनुवाद	-देवीप्रसाद भण्डारी १९४-२००
५. मुनीश्वरको पाटीसार (आत्मसंशोधन)	-नयराज पन्त २००-२०५
६. वीर भक्ति थापा	-महेशराज पन्त २०६-२०९
७. दै. शि. लक्ष्मीपति पाँडेले बनाएकौ रत्नदीप	-रामजी तेवारी २०९-२१७
८. भूल-स्वीकार तथा आत्मसंशोधन	२१८
९. हाप्रो वक्तव्य	२१९-२२२

(क्रमागत)

लिच्छविकालको शासनपद्धति

—धनवज्र वज्राचार्य

अधिकरणहरू—

लिच्छविकालको शासनपद्धतिको विवेचनाको प्रसङ्गमा राजा, युवराज, सहायकशासक, संयुक्तशासक, सामन्त, मन्त्रिपरिषद्, सरकारी उच्च अधिकारीहरूबारे पहिले विचार गरिसकिएको छ । अब 'अधिकरण' (सरकारी अड्डा, अदालत)हरूबारे विचार गर्नुपरेको छ ।

शासन व्यवस्थित रूपमा चलाउन त्यस बेला अनेक अधिकरणहरू कायम थिए । ती अधिकरणहरूमा चारवटा अधिकरण मुख्य थिए । यो कुरा तात्कालिक अभिलेखहरूबाट थाहा पाइन्छ । विचारार्थ यस कुराको उल्लेख परेका अभिलेखको श्लिकता उदाहरण यहाँ दिइन्छ—

“...मानगृहात्...भट्टारकमहाराजश्रीवसन्तदेवः... चतुर्विधिकरणेषु धर्मस्था...करणिकांश्च कुश(लम्पृष्ट्वा) समाज्ञापयति लिग्वल...कथेर...”

(जैसीदेवलको अभिलेखबाट । यो अभिलेख भगवान् लालद्वारा ३ संख्याको रूपमा छापिएको छ । 'संस्कृतसन्देश' ११९ मा हामीले पनि यो छपाएका छौं । नोलीद्वारा १३ संख्याको रूपमा पनि छापिएको छ ।)

[...मानगृह(दरवार) बाट...भट्टारक(गर्हानशीन) महाराज श्रीवसन्तदेवले ...चारै अधिकरणका...अधिकारीहरूलाई कुशलमङ्गल सोधेर आज्ञा गर्नुभएको छ ।...लिग्वल...कथेर...]

“...मानगृहात्...भट्टारकमहाराजश्रीगणदेवः...सर्वानेव कुटुम्बिनः कुशलं पृष्ट्वा मानयति पूर्वराजभियुष्माकं कुथेरशुल्कधिकरणाभ्याम्न प्रवेष्टव्यमित्यनुग्रहः कुतोद्युना मया...लिङ्गबल-माप्चोकाधिकरणाभ्यां पञ्चावपराधद्वारेण चतुर्भिरप्यधिकरणैर्न प्रवेष्टव्यमिति स्थितिपट्टकेन प्रसादः कृतः”

(चौकटारको अभिलेखबाट । यही वेहोराका अभिलेख बलम्बु, किसिपिडी आदि ठाउँमा पनि पाइएका छन् । 'पूणिमा' १० पूर्णाङ्कका १-४ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।)

[...मानगृह(दरवार)बाट...भट्टारक महाराज श्रीगणदेवले ...सबै गृहस्थीहरूलाई कुशल मङ्गल सोधेर आज्ञा गर्नुभएको छ—उहिलेका राजाहरूबाट तिमीहरूलाई कुथेर र शुली यी दुई अधिकरणले पस्त नपाउने गरी निगाह गरिएको थियो ।...अहिले हामीबाट लिग्वल माप्चोकसहित चारै

अधिकरणले पञ्चापराध (पञ्चखत)द्वारा पनि पस्न नपाउने गरी यो सनदशिलापत्र निगाह गरी दिइएको छ ।]

यताबाट लिच्छविकालमा कुथेर, शुल्ली (कहीं शोल्ल आदि लेखिएको पाइन्छ), लिङ्गवल, माप्चोक यी चार अधिकरणहरू मुख्य थिए भन्ने थाहा पाइन्छ । अंशुवर्मादेखिका अभिलेखमा पश्चिमाधिकरण, पूर्वाधिकरण, पीटलजाधिकरण आदि अरू अधिकरणहरूको पनि उल्लेख पाइन्छ । पहिले उपयुक्त चार अधिकरणहरू नै मुख्य हुँदा गणदेवका अभिलेखसम्ममा ती चार अधिकरणको उल्लेख पाइन्छ । पछि पछि अरू अधिकरणहरू पनि प्रमुख रहेका हुनाले 'चार अधिकरण'को ठाउँमा 'सर्वाधिकरण' शब्दको उल्लेख पाइन्छ ।

यी अधिकरणहरूको काम र अधिकारबारे खुलस्त रूपमा बुझ्न चाहिने सामग्री भन्ने प्राप्त हुन सकेको छैन । तैपनि भहिले पाइएका अभिलेखहरू राम्ररी केलाएर हेरी यस विषयमा बुझ्न सकिने जति कुरा बुझ्ने चेष्टा गर्नुपरेको छ ।

कुथेर अधिकरण—

लिच्छविकालका अभिलेखहरू केलाई हेर्दा चार अधिकरणमध्ये 'कुथेर' अधिकरणको काम र अधिकार बढ्ता व्यापक देखिन्छ । यस अधिकरणको मुख्य कामचाहिँ 'राजस्व' उठाउने थियो । यो कुरा अभिलेखहरूको प्रसङ्गबाट स्पष्ट थाहा पाइन्छ ।

लिच्छविकालका शासकहरूले शासनाधिकार मूल (केन्द्र)मा मात्र सीमित नराखी विभिन्न तहलाई प्रशासनसम्बन्धी अधिकार दिई 'स्वायत्तशासन'लाई प्रोत्साहन दिने नीति लिएका थिए । यसो हुँदा 'ग्रामपाञ्चाली' (पञ्चायत) आदिले क्रमशः बढी अधिकार पाउँदै गएको हामी देख्छौं । स्वायत्तशासनलाई प्रोत्साहन दिने यस क्रममा वसन्तदेवको समयमा रविगुप्तको रेखदेखमा पहिले यो काम शुरू भएको थियो । अनि भौमगुप्तले यसलाई अझ बढाए । रविगुप्त र भौमगुप्तको यो सुधार प्रायः बलम्बु थानकोट टिण्डुङ आदि पश्चिमभेकमा मात्र सीमित थियो । अंशुवर्माले यस सुधारकार्यक्रमलाई व्यापक बनाए । स्थानीय संघटनको कार्यक्षमता हेरी अंशुवर्माले शासनाधिकार दिई गरिदिएका सनद शिलापत्रहरू छरिएर रहेका छन् ★ ।

शासनव्यवस्थाको यस सुधारक्रममा अंशुवर्माले 'कुथेर' अधिकरणवाहेक अरू अधिकरणले तद् तद् निरिष्ट ठाउँमा पस्न नपाउने व्यवस्था बाँधेका छन् । त्यस प्रकरणबाट कुथेर अधिकरणको मुख्य काम 'राजस्व' उठाउने थियो भन्ने स्पष्ट थाहा पाइन्छ । विचारार्थ केही अभिलेखको भलिकता अंश यहाँ उद्धृत गर्नुपरेको छ—

“ भट्टारकमहाराजश्रीशिवदेवः... (समाज्ञा) पयति...श्रीसामन्तांशुवर्मणा विज्ञापितेन मया...कुथे-
वृत्त्यधिकृतानां समुचितस्त्रिकरमात्रसाधना (यैव प्रवेशो) स्मिन् द्रङ्गे...लिङ्गवलशुल्लीपञ्चापराधादि-
निमित्तन्वप्रवे(श इति) प्रसादो वः कृतो लशुनपलाण्डुकराभ्यां च प्रतिमुक्तः...”

(ललितपुर भौमसेनस्थानको अभिलेखबाट । 'पूर्णिमा' १८ अङ्कका १०२-३ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।)

★. 'स्वायत्तशासन' प्रकरणमा पछि यस विषयमा बढी विचार गरिनेछ ।

[भट्टारक महाराज श्रीशिवदेवबाट...आज्ञा भएको छ... श्रीसामन्त अंशुवमाले हाभ्रा हजूरमा बित्ति चढाएका हुँदा...कुथेर अधिकरणका अधिकारीहरूले 'त्रिकर' उठाउनाका लागि मात्र यस द्रङ्गमा पस्नु योग्य छ ।... लिङ्गवल, शुक्ली (अधिकरण) ले र पञ्चापराधको तहकीकात गर्ने (सम्बद्ध अधिकरणले) यहाँ नपस्नु भनी तिमिहरूलाई निगाह गरिएको छ । लशुन र प्याजमा लाग्ने कर पनि माफी गरिएको छ ।]

“ ...भट्टारकमहाराजश्रीशिवदेवः...माखोपृंसतलद्रङ्गनिवासिनः ...समाज्ञापयति... श्रीमहासामन्तांशुवर्मणा विज्ञापितेन मया 'कुथेवृत्त्यधिकृतानामत्र समुचितस्त्रिकरमात्रसाधनायैव प्रवेशो लेख्यदानपञ्चापराधाद्यत्थंत्वप्रवेश इति प्रसादो वः कृतः”

(भक्तपुर गोलमाढीटोलको अभिलेखबाट । 'पूर्णिमा' १८ अङ्कको १०३ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।)

[...भट्टारक महाराज श्रीशिवदेवबाट...तलसहितको माखोपृं द्रङ्गमा बस्नेहरूलाई...आज्ञा भएको छ ।...श्रीमहासामन्त अंशुवमाले हाभ्रा हजूरमा बित्ति चढाएका हुँदा...यहाँ कुथेर अधिकरणका अधिकारीहरूले 'त्रिकर' उठाउनाको लागि मात्र पस्नु योग्य छ । पुर्जी काट्ने र पञ्चापराधको तहकीकात गर्ने आदि कामको निमित्त (सम्बद्ध अधिकरणले) नपस्नु भनी तिमिहरूलाई निगाह गरिएको छ ।]

भक्तपुर तुलाछेंदोल, धर्मस्थली, बूढानीलकण्ठ आदि ठाउँमा पनि यही बेहोराका अभिलेखहरू रहेका छन् ।

“ ...भट्टारकमहाराजश्रीशिवदेव(व)ः...प्रणालीदिमकग्रामनिवासिनः...समाज्ञापयति... श्रीमहासामन्तांशुवर्मणा मां विज्ञाप्य...कुथेर्लिङ्गवलपञ्चापराधमात्राप्रवेशेन वः प्रसादः कृतः समुचितकरमात्रसाधनाय तु तदधिकृतैः प्रवेष्टव्यमेव...”

(घापासीको अभिलेखबाट । 'पूर्णिमा' ११ अङ्कका १-२ पृ.)

[भट्टारक महाराज श्रीशिवदेवबाट...प्रणालीदिमक गाउँमा बस्नेहरूलाई...आज्ञा भएको छ । श्रीमहासामन्त अंशुवमाले हाभ्रा हजूरमा बित्ति चढाएर...कुथेर, लिङ्गवल अधिकरण र पञ्चापराधसम्बन्धी काम गर्ने अधिकरणले (तिमिहरूकहाँ) पस्न नपाउने गरी निगाह गरिदिएको छ । उचित कर लिनालाई चाहिँ सम्बद्ध अधिकरणका अधिकारीहरू पस्न पाउँछन् ।]

माथि उद्धृत अभिलेखहरूमा 'कुथेर' अधिकरणका वृत्त्यधिकृत (वृत्ति=जागीर खाने अधिकारी)ले 'त्रिकर' (भाग, भोग, करनामक तीनवटा रकम*) उठाउन मात्र निर्दिष्ट ठाउँमा पस्नु... लिङ्गवल शुक्ली आदि अरू अधिकरणले पञ्चापराधसम्बन्धी काममा पनि उक्त ठाउँमा नपस्नु भन्ने व्यवस्था बाँधिएको छ । अर्थात् कुथेर अधिकरणबाहेक अरू सरकारी अधिकरणले गर्ने कामको अधिकार स्थानीय संघटनलाई नै दिइएको छ । ज्यान लिनु, चोरी गर्नु आदि ठूलठूला अपराध 'पञ्चापराध'भित्र पर्दथे । ती ठूलठूला अपराधसम्बन्धी काममा पनि सरकारी अधिकरणले नपस्नु भनी यहाँ भनिएको छ । तर 'राजस्व'को मूल स्रोतरूपको 'त्रिकर' माफी

* यस विषयमा पछि सप्रमाण विचार गरिनेछ ।

गरिदिदा राजकोशलाई ज्यादै हानि हुने हुनाले 'कुथेर' अधिकरणले त्रिकर उठाउनचाहिँ पस्नु भनी भनिएको हो । यसबाट 'कुथेर' अधिकरणको मुख्य काम 'राजस्व' उठाउने हुन्थ्यो भन्ने स्पष्ट थाहा पाइन्छ ।

'राजस्व' उठाउने कामबाहेक 'लेख्यदान' (पुर्जा काट्ने काम) पनि कुथेर अधिकरणले नै गर्दथ्यो । यो कुरा वसन्तदेवको पासिख्य र चौकिटारको तल शोल्ल अधिकरणको प्रसङ्गमा उल्लिखित अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ ।

शोल्ल, शुल्ली अधिकरण—

चार अधिकरणमध्ये 'कुथेर'पछि शुल्ली अधिकरणको स्थान रहेको देखिन्छ । उठानका अभिलेखमा यस अधिकरणको नाम शोल्ल लेखिएको पाइन्छ । अलिपछिका अभिलेखमा शुल्ली वा शुली लेखिएको पाइन्छ । कुथेर, लिङ्गबल, माप्चोक जस्तै यो अधिकरणको नाउँ पनि संस्कृत-भाषाबाट रहेको छैन, स्थानीय जनभाषाबाट रहेको छ । यसो हुनाले नाउँबाट यस अधिकरणको कामबारे केही खुल्दछ कि भन्ने आशा लिन अहिले सकिँदैन । यस कारण यसको काम पत्ता लगाउन अभिलेखहरू नै केलाउनुपरेको छ ।

माथि उद्धृत गणदेवको चौकिटारको अभिलेखबाट र अरू अभिलेखबाट चार अधिकरण-मध्ये एक अधिकरणले 'पञ्चापराध'सम्बन्धी मुद्दाको छिनफान, दण्ड गर्ने आदि काम गर्दथ्यो भन्ने बुझिन्छ । 'पञ्चापराध'को परिभाषा देश कालअनुसार अलि अलि फरक देखिन्छ, तापनि ठूलठूला अपराध यसमित्र पर्दथे । नरेन्द्रदेवको पशुपति वज्रधरको अभिलेख र पाटन यागबहालको अभिलेखमा—

“चौरपरदारहत्यासम्बन्धादिपञ्चापराधकारिणां शरीरमात्रं राजकुलाभाव्यन्तद्गृहक्षेत्रकलत्रादि-सर्वद्रव्याण्यार्यसङ्घस्येति”

(‘पूर्णिमा’ १४ अङ्कका ११७-१२१ पृ.)

[चोरी गर्नु, अर्काकी स्वास्नी हर्नु, ज्यान मार्नु तथा यस्ता अपराध गर्नेहरूसँग सम्बन्ध राख्नु आदि 'पञ्चापराध' गर्ने अपराधीको शरीरचाहिँ राजदरबार लाग्ने, तिनका घर-खेत जहानबच्चा आदि सबै धनसम्पत्ति आर्यसङ्घले पाउने गरी...]

यस्तो उल्लेख परेको छ । यसबाट पञ्चापराधको केही परिचय पाइन्छ । भीमार्जुन-देव + विष्णुमुक्तको यङ्गालहिटी र भृङ्गारेश्वरको अभिलेखमा 'चौरपरदारहत्या'को संगसंगै 'राजद्रोह'को पनि उल्लेख परेको छ—

“ये...चौरपरदारहत्याराजद्रोहकापराधमवाप्तुयुस्तेषामेवामुनापराधेन दोषवतां यदात्मीयमेव गृहक्षेत्रगोधनादिद्रव्यन्तदेव राजकुलाभाव्यम्”

(‘पूर्णिमा’ १६ पूर्णाङ्कका ३५७-५९ पृ.)

[जसले चोरी गर्नु, अर्काकी स्वास्नी हर्नु, ज्यान मार्नु, राजद्रोह गर्नु, यी अपराध गर्ना, यी अपराधद्वारा दोषी ठहरिएका तिनको आफ्नै अंशको घर खेत गाइवस्तु आदि सम्पत्ति मात्र राजदरबार लाग्नेछ]

यतावाट लिच्छविकालमा पञ्चापराध' भित्र 'राजद्रोह' पनि पर्दथ्यो कि भन्ने देखिन्छ । जे होस्, पञ्चापराध अन्तर्गतको अपराधले दोषी ठहरेकाको परिवारैलाई पनि सजाय गरिन्थ्यो । यस्ता अपराधले दोषी ठहरेकाको घर खेत आदि सर्वस्वहरण गरिन्थ्यो भन्ने कुरा माथि उद्धृत वाक्यबाट बुझिन्छ । यसरी 'पञ्चापराध' सम्बन्धी मुद्दा उल्लेखनीय थिए भन्ने स्पष्ट छ ।

अब चार अधिकरणमध्ये कुनचाहिँ अधिकरणले 'पञ्चापराध' सम्बन्धी कामकारबाइ गर्दथ्यो भन्ने पत्ता लाउने कोशिश गर्नुपरेको छ । वसन्तदेवको बलम्बु पासिङ्खको अभिलेखबाट यो कुरा खुलेको छ जस्तो मलाई लाग्छ । वसन्तदेवको चौकिटार र पासिङ्खको अभिलेखको बेहोरा एउटै छ, मितिमा पनि एक पक्षको सिवाय अन्तर छैन । यी दुइ अभिलेखलाई जोडी पढ्दा 'शोल्ल' अधिकरणको काम केही खुल्छ । विचारार्थ दुवै अभिलेखको केही अंश यहाँ उद्धृत गर्नुपरेको छ—

“...भट्टारकमहाराजश्रीवसन्तदेवः... (समाज्ञा) पयति... यदि कश्चिदस्मत्पादोपजीव्यन्यो वेमा-
भाज्ञामुत्क्रम्याभिलेख्यं प्रवेशयेद् यश्च पञ्चापराधेन स्मरेत्स्मारयेद्वा तानहं दृढन्न मर्षयिष्यामि... ततो
ग्रामीणैरपि माभूद् राजकोशस्यापहानिरिति तत्प्रतिमोचनाय स्वे स्वे ग्रामेधिकरणयोर्हभयोः क्षेत्रं
दत्तं पश्चिमोद्देशे भूमि ६ पिण्डकं शोल्लाधिकरणस्य मा २ कुथेराधिकरणस्य मा १...”

(चौकिटारको अभिलेखबाट । नोलीद्वारा १५ संख्याको रूपमा यो छापिएको छ ।)

[...भट्टारक महाराज श्रीवसन्तदेवबाट... आज्ञा भएको छ ।... हाम्रो तर्फबाट जीविका चलाउने (सरकारी कर्मचारी) वा अरू कसैले यो आज्ञा नाघेर यहाँ पुर्जी काट्ला वा जसले पञ्चापराधको तहकीकात गर्ला, गराउला, तिनलाई हामी पक्का सहनेछैनौं ।

अनि गाउँलेहरूले पनि राजकोश (सरकारी ढुकुटी)लाई नोक्सान नहोस् भन्नाको लागि आफ्नो आफ्नो गाउँमा दुवै अधिकरणलाई खेत दिएका छन् । गाउँको पश्चिमपट्टि ६ भूमि । त्यसको कुत शोल्ल अधिकरणलाई २ मानिका, कुथेर अधिकरणलाई १ मानिका ।]

“...महाराजश्रीवसन्तदेवः... (समाज्ञा) पयति... यदि कश्चिदस्मत्पादोपजीवी वाच्यश्चोमामाज्ञामु-
त्क्रम्याभिलेख्यं प्रवेशयेद् यश्च शोल्लं पञ्चापराधेन स्मारयेत्तावहमत्यर्थ्यन्न मर्षयिष्यामि... ततो
ग्रामीणैरपि मा राजकोशस्यापचितं भूदिति तत्प्रतिमोचनाय स्वे स्वे ग्रामेधिकरणयोर्हभयोः क्षेत्रं
दत्तं ग्रामस्य दक्षिणोद्देशे भूमि ४ पिण्डकं शोल्लस्य मा १ कुथेरस्य मा १”

(पासिङ्खको अभिलेखबाट । 'अभिलेख-संग्रह' ५ भागका १३-१४ पृष्ठमा यो छापिएको छ ।)

[...महाराज श्रीवसन्तदेवबाट... आज्ञा भएको छ ।... सरकारी कर्मचारी वा अरू जसले यो आज्ञा नाघेर यहाँ पुर्जी काट्ला वा जसले शोल्ल अधिकरणमा पञ्चापराधसम्बन्धी कुरा दर्ता गराउला, तिनलाई हामी बिलकुल सहनेछैनौं ।...]

अनि गाउँलेहरूले पनि सरकारी ढुकुटीलाई नोक्सान नहोस् भन्नाको लागि आफ्नो आफ्नो गाउँमा दुवै अधिकरणलाई खेत दिएका छन् । गाउँको दक्षिणतिर ४ भूमि । त्यसको कुत शोल्ललाई १ मानिका, कुथेरलाई १ मानिका,]...

यी अभिलेखमा 'लेख्यदान' (पुर्जी काट्ने) सम्बन्धी अधिकार, पञ्चापराधको छिनफान गर्ने अधिकार यी दुइ अधिकार स्थानीय ग्रामपञ्चालीलाई दिइएको कुरा परेको छ । यी दुइ काम कुथेर र शोल्ल अधिकरणअन्तर्गतका हुन् भन्ने पनि यी अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ । यहाँ चौकिटारको अभिलेखमा "हाम्रो आज्ञा नाघेर सरकारी कर्मचारी वा अरू जसले पञ्चापराध-सम्बन्धी काम गर्ला वा गराउला, त्यसलाई हामी सहनेछैनौं" भनी भनिएको छ । पासिख्यको अभिलेखमा चाहिं त्यही कुरा लेखदा "पञ्चापराधसम्बन्धी कुरालाई लिएर जसले शोल्ल अधिकरणमा दर्ता गराउन जान्छ, त्यसलाई सहनेछैनौं" भनी खुलाएर लेखिएको छ । यताबाट पञ्चापराध-सम्बन्धी काम कार्बाइ 'शोल्ल' अधिकरणले गर्दो रहेछ भन्ने स्पष्ट भएको छ । लेख्यदान-सम्बन्धी कामचाहिं 'कुथेर' अधिकरणअन्तर्गत थियो भन्ने पनि यताबाट बुझिन्छ ।

'पञ्चापराध'सम्बन्धी कामकार्बाइबाट "राजकोश"लाई केही आम्दानी हुन्थ्यो । सो काम 'शोल्ल' अधिकरणबाट छुटाई स्थानीय ग्रामपञ्चालीलाई सुम्पदा राजकोशलाई हानि हुने भयो । यस कारण ग्रामपञ्चालीले स्वायत्तशासनसम्बन्धी अधिकार पनि पाओस्, राजकोशलाई हानि पनि नहोस् भनी माथि उद्धृत दुवै अभिलेखमा यसको पनि व्यवस्था गरिएको छ । यसका लागि गाउँलेहरूले आफ्नो आफ्नो ग्रामबाट केही मानिका कुत आउने केही खेत राजकोशको लागि छुट्याइदिएका छन् ।

यति कुराबाट शोल्ल वा शुल्ली अधिकरणको काम 'पञ्चापराध'सम्बन्धी मुद्दामामिला हेर्ने थियो भन्ने बुझिन्छ ।

लिङ्ग्वल अधिकरण—

चार मुख्य अधिकरणमध्ये एउटा अधिकरण 'लिङ्ग्वल' पनि हुँदा तात्कालिक शासनव्यवस्थामा यसको पनि विशेष स्थान रहेको थियो भन्ने सोझै अनुमान गर्न सकिन्छ । यस अधिकरणको काम अभिलेखहरूबाट खल्न सकेको छैन । नक्साल गौरीधाराको अशुवर्माको अभिलेखमा* "नीलीशालाप्रणालीकर्मपरितोषितैरस्माभिलिङ्ग्वलवण्डाश्विकवाहिकागन्त्रीबलीवर्दानामप्रवेशेन वः प्रसादः कृतः=नीलीशालाको धारा बनाउने कामले खुशी भएका हामीबाट लिङ्ग्वल अधिकरणले पसन् नपाउने गरी तथा साँढे, बग्गी, गाडा गोरूको आवत-जावतलाई रोकिएर तिमीहरूलाई निगाह गरिएको छ" भना लेखिएको छ । यसबाट लिङ्ग्वल अधिकरणको काममध्ये एउटा काम कुलो धारा आदि पानीसंग सम्बन्ध राख्ने थियो कि भन्ने आभास पाइन्छ । तर निश्चित रूपमा भन्न गाह्रो छ । लिङ्ग्वल अधिकरणबारे यसभन्दा बढ्ता अरू केही कुरा थाहा पाउन सकिएको छैन ।

मापचोक अधिकरण—

मालिगाउँको अभिलेखबाट यस अधिकरणको काम केही खुल्छ । सो अभिलेखको केही अंश यस प्रकारको छ—

* यो अभिलेख ऐ. शि. बाबुराम आचार्य र श्रीगुरु पं. नयराज पन्तद्वारा 'संस्कृत-सन्देश' ११९ मा छापिएको छ । नोलीद्वारा पनि ४२ संख्याको रूपमा छापिएको छ ।

“...पत्यावुपरते नष्टे प्रव्रजितेपि वा पतितेपि योषितामपरः पति इत्येव...साविभिः कारण-
रपरैरपि कारणान्तरैर्विवाहात्पतनकालं सङ्ग्रहणेनापरं पतिमुपयाता निरपत्या योषितो ज्ञातिभिः
...यदि परिभ्रश्यान्पत्यन्तरमुपादवत एवं द्वितीयं सङ्ग्रह(मुप)याता निः(पु)त्रवत्यो भविष्यन्ति
तासु माप्चोकाधिकारोयं यथाव्यवस्थम्प्रवर्तयितव्यस्तास्वप्यतीतासुयतीसारूप्यकन्तन्नाम्ना परिभाषितञ्च
धनं तस्माप्चोकवृत्तिभुजा ग्राह्यां ततोपि पुरुषपरितोषमभावयित्वा बहुशोपि व्यपेतलज्जाः प्रखलस्व-
भावाश्चारित्रधर्मापगता युवत्यः सन्तोषहीनाः प्रथमे विरक्ता रागानुषक्ताः पुरुषं भजन्ते ता अपि
यदि पुत्रवत्यो भविष्यन्ति नैव माप्चोकाधिकारभागधेया”

(‘पूर्णिमा’ १६ अङ्कका ३५६-५७ पृष्ठ)

[...लोने मरेमा, हराएमा, जोगी भएमा वा पतित भएमा...यी कारण र अरू कारण-
द्वारा...अरू लोने लिएका आईमाई निःसन्तान भएर पतित भई अरू लोने लिन्छन्, यसरी
दोस्रो संग्रह (ल्याइते स्वास्ती) हुन पुगेर निःसन्तान हुन्छन् भने तिनीहरूमा माप्चोक अधिकरणले
लाग्ने कामून लाउनु । तिनीहरूबाट...नाउंले तोकिएको धन माप्चोकका वृत्तिभुक् (जागीरदार)-
ले लिनु । यताबाट पनि लोनेबाट सन्तुष्ट नभई धेरै बाजी लाज पचाएका, खराप स्वभावका,
चरित्रधर्मबाट च्युन भएका, पहिलो लोनेदेखि विरक्त भएका, कामवासनातिर झुकेका असन्तुष्ट
युवतिहरू अरू लोने लिन्छन् र तिनीहरूको पनि सन्तान भयो भनेचाहिँ माप्चोक अधिकरणले
कार्वाइ गर्न पर्दैन ।]

यसबाट विवाह, विवाहविच्छेद आदिसंग सम्बन्ध राख्ने काम माप्चोक अधिकरणले गर्दथ्यो
भन्ने थाहा पाइन्छ ।

नरेन्द्रदेवको पाटन भन्सारचोकको अभिलेखमा—

“...कस्मिंश्चिद् वस्तुन्युपकृतमवेत्य तत्प्रत्युपकारोत्कण्ठितमतिभिरस्माभिर्भूंपग्रामद्रङ्गस्य सर्वतल-
सहितस्य भट्टमाप्चोकाधिकारयोः प्रावेश्यादवश्यं जनस्य महती पीडेत्यनयोरेवाधिकारयोरप्रवेशेन
प्रसादः कृतः”

(ऐ. शि. बाबुराम आचार्य र श्रीगुरु पं. नयराज पन्तद्वारा ‘संस्कृत सन्देश’ २१९-२-३ मा
यो छापिएको छ । नोलीद्वारा पनि ६७ संख्याको रूपमा यो छापिएको छ ।)

[...केही कुरामा उपकार गरेको थाहा पाई त्यसको बदला उपकार गर्ने इच्छा गरी हामी-
बाट सबै तलसमेतको यूपग्रामद्रङ्गमा भट्ट र माप्चोकको अधिकार (कानून) लागू गरी राख्दा
जनतालाई अवश्य ठूलो मर्का परिरहेको छ भनीकन यी दुइको अधिकार झिकिदिएर निगाह
गरिएको छ ।]

यस्तो उल्लेख परेको छ । यहाँ उल्लिखित ‘जनस्य महती पीडा’ यस वाक्यले माप्चोक
अधिकरणका कानून केही कडा थिए भन्ने दर्शाएको छ ।

पश्चिमाधिकरण—

प्राथि चर्चा गरिएका चार मुख्य अधिकरणबाहेक अरू केही अधिकरणहरूको पनि उल्लेख

अभिलेखहरूमा पाइन्छ । तिनमा एउटा पश्चिमाधिकरण पनि हो । अंशुवर्माको देउपाटनको अभिलेखबाट यस अधिकरणको कामको केही परिचय पाइन्छ । सो अभिलेखको सारांश यस प्रकारको छ—

“... कैलासकूटभवनाद्... अंशुवर्मा पश्चिमाधिकरणवृत्तिभुजो वर्तमानान् भविष्यतश्च यथाहृङ्कुशलमाभाष्य समाज्ञापयति त्रिदितम्भवतु भवतास्पशुपतौ भगवाञ्शूरभोगेश्वरोस्मद्भुगिन्या श्रीभोगवर्मजनन्या भोगदेव्या स्वभर्तु राजपुत्रशूरसेनस्य पुण्योपचयाय प्रतिष्ठापितो यश्च तद्दुहित्रा-स्मद्भागिनेय्या भाग्यदेव्या प्रतिष्ठापितो लडितमहेश्वरो यश्चैतत्पूर्वजैः प्रतिष्ठापितो दक्षिणेश्वरस्तेषामधः शालापाञ्चालिकेभ्यः प्रतिपालनायातिसृष्टानासस्माभिः पश्चिमाधिकरणस्याप्रवेशेन प्रसादः कृतो यदा च पाञ्चालिकानां यत्किञ्चन कार्यमेतद्गतमुत्पत्स्यते यथाकालं वा नियमितं वस्तु परिहापयिष्यन्ति तदा स्वयमेव राजभिरन्तरासनेन विचारः करणीयः...”

(भगवान् लालद्वारा ७ संख्याको रूपमा यो छापिएको छ । हामीले पनि संस्कृत-सन्देश २११-२-३ मा यो छपाएका छौं । नोलीद्वारा ४१ संख्याको रूपमा पनि यो छापिएको छ ।) [कैलासकूटभवनबाट ... श्रीअंशुवर्माले अहिले बहाल रहेका र पछि बहाल हुनेसमेत पश्चिमाधिकरणका वृत्ति खाने (जागीरदार)हरूलाई यथोचित कुशलमञ्जल सोधेर आज्ञा गर्नुभएको छ । ‘हाम्री बहिनी, भोगवर्माकी मुमा भोगदेवीले आफ्ना पति राजकुमार शूरसेनको पुण्यको बढिबढाउका लागि पशुपतिमा स्थापना गरिएका शूरभोगेश्वर उनकी छोरी हाम्री भान्जी भाग्यदेवीले स्थापना गरिएका लडितमहेश्वर र उनका पुर्खात्रिं स्थापना भरिएका दक्षिणेश्वरसमेतको बरबन्दोबस्तको काम अधःशालाका पाञ्चालिकहरूलाई सुम्पिएको हुनाले पश्चिमाधिकरणको अधिकार छुटाएर हामीबाट निगाह गरिएको छ । जहिले पाञ्चालिकहरूको यसबारेमा केही मुद्दा पर्ला अथवा तिनीहरू बबत बबतमा गर्नुपर्ने कामलाई छोडाउनन्, त्यस बेला आफैं राजाबाट भित्री इजलासमा त्यसको विचार गर्नुपर्छ । यो कुरा तिमीहरूलाई थाहा होओस् ।)

देवमन्दिरहरूको हेरचाह, धार्मिक काम कुरासम्बन्धी झैझगडाकां छिनफान आदि काम ‘पश्चिमाधिकरण’ले गर्दैरहेछ भन्ने कुरा यताबाट थाहा पाइन्छ । पाटन नबहिलको (हाल राष्ट्रिय संग्रहालयमा रहेको) अभिलेखबाट पनि यस कुराको केही पुष्टि हुन्छ । सो अभिलेख खण्डित हुँदा कुरा अलि स्पष्ट छैन तापनि बचेको भागबाट यस कुराको झलक पाइन्छ—

“...श्रीमहासामन्तांशुवर्मा ... समाज्ञापयति ... सीमेलीतीशङ्करनारायणस्य...सम्यक्प्रतिपालनात्प-श्चिमाधिकरण...प्रतिमुच्य पश्चिमाधिकरण...प्रतिसंस्कृत्य मया वः... प्रसादः कृतः...”

(‘अभिलेखसंग्रह’ ५ भागको १४ पृ.)

[...श्रीमहासामन्त अंशुवर्मा...आज्ञा गर्नुभएको छ ।...सीमेलीती शङ्करनारायणको...राम्री हेरचार गनाले पश्चिमाधिकरण...छुटाएर पश्चिमाधिकरण...जोर्णोद्वार गरी हामीबाट तिमीहरू-लाई...निगाह गरिएको छ ।...]

नक्साल नारायणचौरको अभिलेखमा ‘पश्चिमाधिकरण’को अगाडि ‘श्री’ शब्द जोडिएको छ । यसै गरी सो अभिलेख र ज्ञानेश्वरको अभिलेखमा उल्लिखित ‘पूर्वाधिकरण’मा पनि ‘श्री’ शब्द

जोडिएको छ । लिच्छविकालमा 'श्री' शब्द महत्त्वपूर्ण थियो । यस कारण यो दुई अधि-
करणमा जोडिएको 'श्री' शब्दले यी अधिकरणको राजकीय सम्बन्ध दर्शाएकोछ । ज्ञानेश्वरको
अभिलेखमा 'दक्षिणराजकुलस्य (पू)र्वाधिकरण' भन्ने उल्लेख परेको हुनाले पूर्वाधिकरण राजदरबार-
भित्र रहेको थियो भन्ने थाहा पाइन्छ । यसै गरी पश्चिमाधिकरण पनि राजदरबारभित्रै थियो
भन्ने बुझिन्छ । यताबाट राजदरबारको पूर्व भागमा रहेको अधिकरण 'पूर्वाधिकरण' र पश्चिम
भागमा रहेको अधिकरण 'पश्चिमाधिकरण' भनी कहलाएका हुन् भन्ने पनि बुझिन्छ ।

भट्टाधिकरण-

यस अधिकरणको नामबाट यसको कामबारे विचार गर्न केही सहायता पाइन्छ । 'भट्ट'
यो शब्द संस्कृत 'भर्तृ' शब्दबाट बनेको हो । तर विद्वान् ब्राह्मणलाई बुझाउने शब्दको रूपमा
'भट्ट' शब्द रूढ भएको थियो तथा विद्वत्समाजमा यो शब्द अतिप्रचलित र प्रिय बनेको
थियो* । यस कारण 'भट्टाधिकरण' संज्ञा पाएको यस अधिकरणको काम विद्वान् ब्राह्मणसंग
सम्बन्ध राख्ने थियो कि भन्ने तर्क स्वभावतः उठ्छ । हात्रो यस तर्कलाई अंशुवर्माको
बुग्मतीको अभिलेखले पुष्टि गरेको छ । विचारार्थ सो अभिलेखको केही अंश यहाँ उद्धृत
गरिन्छ-

"...कैलासकूटभवनान्...श्रीमहासामन्तांशुवर्मा...बुगायूमौग्रामनिवासोपगताःकुटुम्बिनो यथाप्रधान-
ङ्कुशलमाभाष्य (समा)ज्ञापयति विदितम्भवतु भवताङ्कुक्कुटसूकराणां मल्ल(पोता)नां भत्स्या-
नाञ्चावधानेन परितुष्टैरस्माभिर्भट्टाधिकरणाप्रवेशेन वः प्रसादः(कृ)तो...यदा च पुनर्धर्मसङ्कर...तदा
राजकुलं स्वयम्प्रविचार..."

(भगवान् लालद्वारा ६ संख्याको रूपमा, नोलीद्वारा ३९ संख्याको रूपमा यो छापिएको छ ।
'राष्ट्रिय अभिलेखालय'मा रहेको प्रतिलिपिबाट यसको अलि बढ्ता भाग पढ्न सकिएको छ ।)

[...कैलासकूटभवनबाट श्रीमहासामन्त अंशुवर्माले...बुगायूमौ(बुग्मती) गाउँमा बस्ने मुखिया-
लगायत गृहस्थीहरूलाई कुशल मङ्गल सोधेर आज्ञा गर्नुभएको छ । कुबुरा, सुंगुर, मल्ल
(प्राणिविशेष★)का बच्चा र माछाहरूको हेरचाहले खूशी भएका हामीबाट 'भट्ट' अधिकरणले
तिमीहरूलाई पस्न नपाउने गरी निगाह गरिएको छ । यो तिमीहरूलाई थाहा होस् ।...जहिले
धर्ममा खलल पर्ला,...त्यस बेला राजदरबारले आफैँ विचार गर्नु...]

यस अभिलेखमा बुग्मतीका बासिन्दाहरूले कुबुरा, सुंगुर, माछा आदिको उत्पादनवृद्धि
भरेका हुनाले प्रसन्न भई अंशुवर्माले उक्त ग्राममा भट्टाधिकरणको अधिकार छुटाएर सो अधिकार

* 'पूर्णिमा' १६ अङ्कका ४५०-५३ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

★ यसको सप्रमाण चर्चा पछि गरिनेछ ।

त्यहीकै ग्रामपाञ्चालीलाई सुम्पेको कुरा परेको छ । यसो गर्दा केही गरौ धर्मसङ्कर हुन गएमा यसको छानबीन सोझै राजकुलद्वारा नै गर्ने कुरा पनि यसमा परेको छ । यसबाट जनताले आफ्नो जातअनुसारको काम गरौ, धर्मसङ्कर नहोस् आदि कुराको देखरेख भट्टाधिकरणले गर्दा रहेछ भन्ने थाहा पाइन्छ । उक्त कुराको देखरेख भट्ट (विद्वान्, पण्डित) माफत हुने हुनाले यो अधिकरण नै 'भट्टाधिकरण' कहलाएको रहेछ भन्ने पनि यस प्रसङ्गबाट हामी बुझ्न सक्छौ । यङ्गालहिटीको भीमार्जुनदेव + जिष्णुगुप्तको अभिलेखमा पनि मल्लकर माफीको प्रसङ्गमा भट्टाधिकरणको उल्लेख भएको छ । बीचको भाग अलि खण्डित हुँदा कुरा स्पष्ट छैन । तर त्यहाँको प्रसङ्गबाट पनि भट्टाधिकरणको काम उपर्युक्त किसिमकै थियो भन्ने आभास पाइन्छ । यङ्गालहिटीको अभिलेखको केही अंश यस प्रकारको छ—

“...भट्टारकमहाराजश्रीभीमार्जुनदेवस्तत्सहितःश्रीजिष्णुगुप्तः.... दक्षिणकोलीग्रामनिवासिनो ब्राह्मणप्रधानपुरःसरान्सर्वपाञ्चालीकुटुम्बिनः...समाज्ञापयति...यो युष्माकम्मल्लकरः पूर्व(राजभि)-
श्रुतिभस्ताम्रिकपणः प्रतिमुक्तोभूदस्माभिः...पणाः प्रतिमुक्ता मल्लपोतकानामपि मर्यादा...भट्टाधिक-
(रण)...वस्तुना च यूयन्नानुस्मरणीया...”

(नोलीद्वारा ५८ संख्याको रूपमा यो छापिएको छ ।)

[...भट्टारक महाराज श्रीभीमार्जुनदेव र उहाँका साथ रही काम गर्ने...श्रीजिष्णुगुप्तले दक्षिणकोली ग्राममा बस्ने ब्राह्मण र भुविद्यालगायत सबै पाञ्चालीभिन्नका गृहस्थीहरूलाई.. आज्ञा गर्नुभएको छ—पहिलेका राजाहरूबाट तिमीहरूलाई मल्लकरमा चार तामाका पण माफी दिएको थियो । हामीबाट (अहिले)...पण माफी दिइएको छ । मल्लका बच्चाहरूको स्थितिबन्धेज पनि मिलाइएको छ... भट्टाधिकरणले... वस्तु (जिनिसरूपमा उठाइने करविशेष) पनि तिमीहरूसँग लिन पाउँदैन ।]

माप्चोक अधिकरणको प्रकरणमा माथि उद्धृत पाटन भन्सारचोकको नरेन्द्रदेवको अभिलेखको अंशबाट माप्चोक अधिकरणको जस्तै भट्टाधिकरणको पनि कानून केही कडा थियो भन्ने बुझिन्छ ।

पूर्वाधिकरण—

केही अभिलेखमा 'पूर्वाधिकरण'को पनि उल्लेख भएको छ । माथि 'पश्चिमाधिकरण'को प्रकरणमा 'पूर्वाधिकरण'को पनि अलिकता चर्चा गरिसकिएको छ । 'पूर्वाधिकरण' राजदरबारभित्र रहेको थियो भन्ने चर्चा पनि त्यहाँ परिसकेको छ । नक्साल नारायणचौरको अभिलेखमा “...दौवारिकैर्यथायुक्तविचारणीय . . . दश पणपुराणा...श्रीपूर्वाधिकरणस्य देयाः = दौवारिक (राजदरबारका द्वारे) हरूले ठीक ठीकसंग विचार गर्नुपर्ने... दश पणपुराण...श्रीपूर्वाधिकरणलाई बुझाउनु” भन्ने उल्लेख परेको छ । यसबाट दौवारिकहरू र पूर्वाधिकरणको सम्बन्ध रहेको थियो भन्ने बुझिन्छ ।

यस वेला शासनव्यवस्थाको मुख्य केन्द्र 'राजकुल' (राजदरबार) थियो । राजकुलमा विभिन्न द्वार थिए । विभिन्न द्वारमा विभिन्न विभाग रहेका थिए । जनताले आफूलाई परेको मर्काको उजुरी सम्बद्ध

द्वारमा गई गर्दथ्यो । यस कुराको संकेत खोपासीको अभिलेखबाट पाइन्छ—

“भट्टारकमहाराजश्रीशिवदेवः...कुर्पासीग्रामनिवासिनः प्रधानपुरस्सरान् कुटुम्बिनः...समाज्ञापयति श्रीमहासामन्तांशुवर्मणा मां विज्ञाप्य मदनुज्ञातेन सता युष्माकं सर्वाधिकरणाप्रवेशेन प्रसादः कृतः समुपस्थितविचारणीयकार्येषु स्वतलस्वामिनैव यूयं विचारणीयाः सर्वकार्येषु चैकमेव वो द्वारं...”

(लेवीद्वारा १२ संख्याको रूपमा, नोलीद्वारा ३१ संख्याको रूपमा यो छापिएको छ ।)

[भट्टारक महाराज श्रीशिवदेवबाट कुर्पासी (खोपासी) गाउँमा बस्ने मुखियालगायत गृहस्थीहरूलाई आज्ञा भएको छ । श्रीमहासामन्त अंशुवर्मले हाम्रा हजूरमा बन्ति चढाएर हाम्रो अनुमति लिई सबै अधिकरणले पस्न नपाउने गरी तिमीहरूलाई निगाह गरिएको छ । विचार पुऱ्याउनुपर्ने कामकार्बाइ आइपरेमा आफ्ना तलस्वामीद्वारा नै तिमीहरूको हेरविचार हुनेछ । सबै कामकार्बाइमा तिमीहरूको निमित्त एउटै मात्र द्वार हुनेछ ।]

खोपासीका जनताले अब जुनसुकै कामकार्बाइ गर्नुपर्ने भएमा पनि विभिन्न द्वार धाउनु पर्दैन, एकै द्वारमा (अर्थात् तलपतिकहाँ) मात्र गए पुग्छ भनी यहाँ भनिएको छ । यसबाट उपयुक्त कुराको पुष्टि हुन्छ ।

अंशुवर्माको हाँडिगाउँको अभिलेखमा* राजदरबारसम्बन्धी विभिन्न व्यक्ति र विभागले पाउने भाग नियत गर्दा “दक्षिणद्वारस्य पु ३ प १ पश्चिमद्वारस्य पु १ प ४ मानगृहद्वारस्य पु १ प ४ मध्यमद्वारस्य पु १ प ४ उत्तरद्वारस्य पु १ प ४” भन्ने उल्लेख परेको छ । यसबाट राजदरबारका विभिन्न द्वारको स्थितिको झलक पाइन्छ ।

पूर्वाधिकरण राजदरबारभित्र रहेको र दौवारिकसंग यसको सम्बन्ध देखिएको हुनाले राजदरबारमा आइपुगेका केही कामकार्बाइ यस अधिकरणमार्फत हुन्थे भन्ने यसबाट बुझिन्छ ।

पीटल्जाधिकरण—

यस अधिकरणको उल्लेख नरेन्द्रदेवको पाटन भन्सारचोकको अभिलेखमा आएको छ । यूपग्रामद्रङ्गका जनताले केही काम गरिदिएका हुनाले त्यसको बदलामा त्यहाँका जनतालाई भट्ट र माप्चोक अधिकरणको अधिकार छुटाइदिइएको छ भन्ने उल्लेख पहिले गरी त्यतिबाट मात्र चित्त नबुझेको हुनाले ‘पीटल्जा’को अधिकार पनि छुटाइदिइएको छ भन्ने प्रसङ्गमा त्यहाँ यस अधिकरणको उल्लेख आएको छ । सो अभिलेखको यस अधिकरणसम्बन्धी वाक्य यस प्रकारको छ—

“अपि चैतत्प्रत्युपकृतं बहु मन्यमानैरस्नाभिः पुनरप्येषां पीटल्जाधिकारम्प्रतिमुच्य प्रसादीकृतम्”

[फेरि यति उपकार गरिदिएर चित्त नबुझेको हुनाले हामीबाट यिनीहरूलाई पीटल्जाको अधिकार पनि झिकिदिई निगाह गरिएको छ ।]

* लेवीद्वारा १३ संख्याको रूपमा, नोलीद्वारा ३५ संख्याको रूपमा यो छापिएको छ ।

यस अभिलेखबाट यो अधिकरणको काम खुलेको छैन । अरू अभिलेखमा यसको उल्लेख आएको छैन । यस कारण यस अधिकरणको कामबारे केही थाहा पाउन सकिएको छैन ।

लिच्छविकालका अभिलेखमा देखिएका अधिकरण (अड्डा, अदालत)हरूको कामबारे थाहा पाउन सकिने जति कुराको चर्चा माथि गरियो । यसबाट लिच्छविकालका केही अधिकरणको मोटामोटीसम्म भए पनि कामको केही टुङ्गो लागेको छ जस्तो मलाई लाग्छ ।

अधिकरणको अधिकार—

यो अधिकरणले यो काम गर्नु, यस अधिकरणको यति अधिकार छ आदि कुरा कानूनद्वारा निश्चित गरिएको हुन्थ्यो । यसै हुँदा अभिलेखहरूमा “माप्चोकाधिकारोयं यथाव्यवस्थम्प्रवर्तयितव्यः = माप्चोक अधिकरणले लाग्ने कानून लाउनु” आदि उल्लेख पाइन्छ ।

लिच्छविकालका शासकहरूले ग्रामपाञ्चाली आदि स्थानीय संघटनलाई शासनसम्बन्धी अधिकार सुम्पदै गएका थिए । यसो हुनाले यी अधिकरणहरूको अधिकार केही अंशमा सीमित हुँदै गएको हामी पाउँछौं । जनतालाई सुम्पिसकेको शासनाधिकारमा अधिकारीहरूले यो मेरो अधिकरणको अधिकारभित्रको काम हो भनी हस्तक्षेप गर्न नपाऊन् भनी अभिलेखहरूमा ठाउँ ठाउँमा यस विषयमा स्पष्टसंग बोलिएको पाइन्छ । जस्तै—

“इति परिगतार्थेर्वथोपरिलिखितनिमोगाधिकृतैस्तदधिकारिभिः स्वध्यापारव्यपदेशेन मनसापि प्रसादाति क्रमसाहसाध्यवसायो न कर्तव्य इत्यादि ज्ञात्वा येन्यथाकारिणस्तेषामतिदारुणं दण्डं पातयिष्यामः”

(नक्साल नारायणचौरको अभिलेखबाट । ‘पूर्णिमा’ १६ अङ्कको ३६२ पृष्ठ)

[यो कुरा थाहा पाई, माथि लेखिएका काममा खटिएका अधिकारीहरूले आफ्नो कामको निहूँ थापी भनेले पनि निगाह नाघ्ने आँट नगर्नु । यो कुरा थाहा पाईकन जसले अन्यथा गर्लात् तिनलाई अत्यन्त कडा सजाय गर्नेछौं ।]

इत्यादि कुरा विचार गर्दा विभिन्न अधिकरणहरूको अधिकार निश्चित थियो भन्ने थाहा पाइन्छ ।

अधिकृत—

यी अधिकरणहरूमा काम गर्नेहरूको पद र क्रम के कस्तो हुन्थ्यो भन्ने कुरा अभिलेखहरूबाट खुल्न सकेको छैन । अधिकरणका माथिल्ला तहका कर्मचारी ‘अधिकृत’ कहलाउँथे भन्ने चाहिँ अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ । जस्तै—

“महाराजाधिराजश्रीनरेन्द्रदेवः कुशली...सर्वाधिकरणाधिकृतान्...वर्तमानान्भविष्यतोपि यथा-हृङ्कुशलम्पृष्ट्वा समाज्ञापयति...तदेवमवगत्य सर्वाधिकरणाधिकृतैरन्यैर्वा न कश्चिदयमस्मत्प्रसादो-न्यथा कर्तव्यः”

(पाटन गैह्रीधाराको अभिलेखबाट । ‘पूर्णिमा’ १४ अङ्कको ११५-१६ पृ.)

[...गाथमा आराम भएका महाराजाधिराज श्रीनरेन्द्रदेवबाट अहिले बहाल रहेका र पछि बहाल हुने सारा अधिकरणका अधिकृतहरूलाई यथोचित कुशल मङ्गल सोधेर आज्ञा भएको छ । ... यो कुरा थाहा पाई सारा अधिकरणका अधिकृतहरूले तथा अरू कसैले पनि यो हाँफो निगाह अन्यथा नगर्नु]

“...महाराजाधिराजश्रीनरेन्द्रदेवः... नेपालसीमान्तःपातिनः सर्वाधिकाराधिकृतान्वर्तमानान् भविष्यतश्च समाज्ञापयति”

(अनन्तलिङ्गेश्वरको अभिलेखबाट । अभिलेख-संग्रह १ भागको ३५-३६ पृष्ठ)

[...महाराजाधिराज श्रीनरेन्द्रदेवबाट नेपालको सीमाभित्र पर्ने सारा अधिकरणका अहिले बहाल रहेका र पछि बहाल हुनेसमेत अधिकृतहरूलाई आज्ञा भएको छ ।]

यसै गरी अरू अभिलेखहरूमा पनि ‘अधिकृत’हरूको उल्लेख आएको छ । यसबाट अधिकरणका माथिल्ला कर्मचारी ‘अधिकृत’ कहलाएका थिए भन्ने स्पष्ट छ ।

वृत्ति—

अब यी अधिकृतहरू कुन रूपमा वेतन (तलब) पाउँथे भन्ने कुराको पनि चर्चा गर्नुपरेको छ । हाँफो यहाँ सरकारी अधिकारीहरूलाई वृत्ति (जागीर)को रूपमा निश्चित जग्गा तोकि दिने प्रथा पछिसम्म प्रचलित थियो । लिच्छविकालमा पनि यसै गरी अधिकृतहरूलाई ‘वृत्ति’ दिइन्थ्यो । यो कुरा अभिलेखहरूबाट स्पष्ट थाहा पाइन्छ । माथि उद्धृत अभिलेखहरूमा ‘कुथेरवृत्त्यधिकृत’ ‘पश्चिमाधिकरणवृत्तिभुक्’ ‘माप्चोकवृत्तिभुक्’ आदि यस कुरालाई देखाउने अनेक उल्लेख परिसकेका छन् । यस कारण यहाँ अरू उद्धरण दिनु आवश्यक देखिंदैन ।

बलम्बुको भीमार्जुनदेव + जिष्णुगुप्तको अभिलेखमा ‘गीनुड्वृत्ति’ र ‘दिग्धार’वृत्तिको उल्लेख परेको छ । त्यहाँ गीनुड्वृत्तिको चारकिल्ला पनि खोलिदिइएको छ । त्यसबाट ‘वृत्ति’ भनेको जागीरको रूपमा दिइएको निश्चित जग्गा हो भन्ने थाहा पाइन्छ । सो अभिलेखको केही अंश यस प्रकारको छ—

“...भट्टारकमहाराजश्रीभीमार्जुन(देवस्त)त्पुरस्सरः... श्रीजिष्णुगुप्तः कुशलौ गीनुड्वृत्तिभुजो दिग्धारवृत्तिभुजश्च यथाहंमप्रतिमान्यानुदर्शयति... गीनुड्वृत्तेः सीमा पश्चिमेन ह्लांशुमार्गखातकः, उत्तरेण तै-ओस्थणवक्षिणखातकः, पूर्वेण नितिदुल् दक्षिणेन कंशुशानखातकः ...इत्येतस्सीमपरिक्षिप्तायाभू-मावस्मत्प्रसादोप(जीविभिरन्ये)र्वा न कंश्चिद्वत्यल्पापि पीडा करणीया”

(नोलौद्वारा ५५ संख्याको रूपमा यो छापिएको छ ।)

[भट्टारक महाराज श्रीभीमार्जुनदेव र उहाँका अधिसरा भई काम गर्ने...गाथमा आराम भएका श्रीजिष्णुगुप्तले गीनुड्वृत्ति पाउने र दिग्धारवृत्ति पाउनेहरूलाई यथोचित मान गरेर बाटो देखाउनुभएको छ । ... गीनुड्वृत्ति (जागीर) को चारकिल्ला यस प्रकारको छ—पश्चिमपट्टि ह्लांशु बाटोको पोखरी, उत्तरपट्टि तै-ओस्थणको दक्षिण पोखरी, पूर्वपट्टि नितिदुल्, दक्षिणपट्टि कंशुखान पोखरी यति चार किल्लाभित्रको यस जग्गामा हाँफो निगाहले जीबिका चलाउने (सरकारी कर्मचारी)हरूले वा अरू कसैले पनि अलिकता पनि दुःख दिनु हुँदैन ।]

यति कुरावाट लिच्छविकालका अधिकृतहरू नगदको रूपमा तलब पाउँदैनथे, वृत्ति (जागीर = निश्चित जग्गा) पाउँथे भन्ने थाहा पाइएको छ ।

वात्त—

विभिन्न अधिकरणका अधिकृतहरूवाहेक सरकारी ओहदामा रहेका अरूले पनि वृत्ति पाएको देखिन्छ । यस्ता विशेष वृत्ति पाउनेहरू 'वात्त' कहलाएका थिए* । तात्कालिक समाजमा 'वात्त' को विशेष प्रतिष्ठा रहेको देखिन्छ । राजा मानदेवकी छोरी विजयवतीको विवाह 'वात्त' देवलाभसंग भएको थियो । यो कुरा सूर्यघाटको अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ । पशुपति भस्मेश्वरको अभिलेखमा प्रतिहार ध्रुवसङ्घ 'वात्त' को उल्लेख परेको छ । गणदेव + भौमगुप्तको पालामा वात्त प्रसादगुप्त र स्वामी वात्त प्रसिद्ध व्यक्ति थिए भन्ने कुरा चौकिटार र देउफाटनको अभिलेखबाट देखिन्छ । अंशुवर्माको अभिलेखमा वात्त रामशील र भोगचन्द्र दूतकका रूपमा देखिएका छन् । सतुङ्गलको अंशुवर्माको अभिलेखमा दूतक गुणचन्द्र छन् । त्यहाँ उनको परिचय वात्तपुत्र (वात्तका छोरा) भनी दिइएको छ । वात्त विभुवर्मा पनि अंशुवर्माको पालामा प्रसिद्ध नै देखिन्छन् । पाटन यम्पिबहि करुणचोकको अभिलेखमा महाप्रतिहार वात्त सुजातप्रभुको उल्लेख परेको छ ।

लिच्छविकालका अधिकरणहरू र तीसंग सम्बन्ध राख्ने कुराको विवेचना अहिले पाइएका सामग्रीको आधारमा सकिने जति माथि गरियो । सोझै शासन-व्यवस्थासम्बन्धी वर्णन परेका शिलालेख ताम्रपत्र आदि सामग्री अहिलेसम्म एउटा पनि नभेट्टाइएको हुनाले तात्कालिक अधिकरणबारे यसभन्दा बढी खुलस्त रूपमा थाहा पाउनु अहिले सम्भव छैन । नरेन्द्रदेवको देउपाटन कसाईटोलको अभिलेखमा "या च व्यवस्था ताम्रशासने लिखिताभूत्तयैव व्यवस्था वृजिकरध्यानिवासी मधुसूदनस्वामी पाञ्चालिकसामान्यः = सनद ताम्रपत्रमा जुन व्यवस्था लेखिएको थियो, त्यही व्यवस्थाअनुसार वृजिकरध्यामा बस्ने मधुसूदनस्वामी पाञ्चालीका सदस्य नियुक्त गरिएको छ" भन्ने उल्लेख परेको हुनाले त्यस बेला पाञ्चाली (पञ्चायत) सम्बन्धी नियम ताम्रपत्रमा लेखिराखिएको थियो भन्ने स्पष्ट थाहा पाइन्छ । यसै गरी विभिन्न अधिकरण-सम्बन्धी नियमहरू पनि लेखिराखिएका होलान् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यस्ता ताम्रपत्र आदि सामग्री पाइएका खण्डमा यस विषयमा बढी खुलस्त रूपमा बुझ्न सकिने आशा लिन सकिन्छ । यसका लागि अन्वेषण र अध्ययनमा जोड दिनुपरेको छ ।

(क्रमशः)

* 'प्रज्ञाश्रद्धाचवृत्तिभ्यो णः' ५।२।१०१ सूत्रले मतुवर्धमा ण प्रत्यय भई 'वात्तः' रूप बनेको हो । यस कारण यसको अर्थ 'वृत्ति (जागीर) भएको' भन्ने हुन्छ ।

आचार्य कौटल्य र श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह

—गौतमवज्र वज्राचार्य

प्रकाशयुद्धं निर्दिष्टे देशे काले च विक्रमः ।

विभीषणमवस्कन्दः प्रमादव्यसनार्दनम् ॥४६॥

एकत्र त्यागघातो च कूटयुद्धस्य मातृका ॥४७॥

(कौटलीय अर्थशास्त्र ७।६)

[अधिबाटे लडाइँको घोषणा गरी तोकिएको ठाउँमा तोकिएको समयमा लड्नुलाई प्रकाश-युद्ध भन्छन् । शत्रुपक्षलाई तर्साउनु, अकस्मात् आक्रमण गर्नु, शत्रुहरूको बेहोशीको मौका छोपी जाइलाग्नु, कमजोरीको अवस्थामा हमला गर्नु एकातिर भइरहेको लडाइँलाई छोडेर अन्त गएर हान्नु कूटयुद्धका लक्षण हुन् ।]

कौटल्यले यहाँ पाङ्गुष्यको प्रकरणमा प्रकाशयुद्ध र कूटयुद्धका लक्षण बताई सांश्रामिक प्रकरणमा प्रकाशयुद्ध तथा कूटयुद्ध कुन कुन अवस्थामा कसरी गर्नुपर्छ भन्ने कुरा लेखेका छन् । कूटयुद्धका अनेक तरीकाहरूको विषयमा चर्चा गर्नुभन्दा अघि कौटल्यले त्यहाँ यस्तो लेखेका छन्—

बलविशिष्टः कृतोपजापः प्रतिविहितर्तुः स्वभूम्यां प्रकाशयुद्धमुपेयात् । १।
विपर्यये कूटयुद्धम् ॥२॥

(कौटलीय अर्थशास्त्र १०।३)

[शत्रुको शक्तिभन्दा आफ्नो शक्ति बढी छ भने शत्रुका मानिसहरूलाई हात लिई अनुकूल समयमा आफूलाई लडाइँ गर्न सजिलो पनेँ ठाउँमा प्रकाशयुद्ध गर्नु । प्रकाशयुद्ध गर्ने अनुकूल परिस्थिति छैन भने कूटयुद्ध गर्नु ।]

कौटल्यले बताएको यो कुरो आफनै प्रतिभाको भरमा पृथ्वीनारायण शाहले राम्ररी बुझेका थिए । यसैले उनी आक्रमण गर्नुभन्दा अगाडि युद्धको घोषणा प्राय गर्दैनथे । शत्रुलाई मर्का पनेँ मौका छोपी उनी हमला गर्दथे । उदाहरणको लागि गोरखालीहरूको नुवाकोटविजय र शिवपुरी-विजयलाई देखाउन सकिन्छ । नुवाकोटविजयको सम्बन्धमा पृथ्वीनारायणले आफ्नो उपदेशमा यस्तो बोलेका छन्—

“रात दिन गरि सरासरी आया र सिमल्चौर चौतारामा श्पुं हालि बस्याको थीजा. दावा भन्या नुवाकोटको बहना भन्या पिन्चात्को कुलो काटि पेत विराउनाको गरिराष्याथ्या.”

(श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश ३२० पृ.)

वंशावलीमा यस विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

‘वाहांदेषिन् आफ्नु मुलुकमा पेत विह्लाउँछन्, आफु सयेलसपेटा गछ्छन् भन्त्या एस्तो छल वैरिलाई पारि आफुले बेत पनि विह्लाउन्त्या मानिस पनि ज्मा गर्त्या लडाजिको तागिति पनि गर्त्या, आफुले लडाजी गर्नाको तागिति गर्त्याको वैरिलाई कति थाहा नहुन्त्या.’

(श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश ७२५ पृ.)

जुन बेला गोरखालीहरूले नुवाकोट कब्जा गरे, त्यस बेला कान्तिपुर राजदरबारमा नाचगान चलिरहेको थियो । (पूर्णिमा १९ पूर्णाङ्कको १११, ११५ पृ. हेर्नुहोस् ।) इत्यादि वर्णनको आधारमा पृथ्वीनारायणले नुवाकोट कूटयुद्ध गरी जितेका हुन् भन्ने कुरा हामी सजिलैसँग बुझ्न सक्छौं । यसै गरी शिवपुरी पनि कूटयुद्धबाटै जितिएको थियो । शिवपुरीमा आक्रमण गर्नुभन्दा केही दिन अगाडि वि. सं. १८१६ आषाढ १० गते पृथ्वीनारायणले नुवाकोटबाट रणरुद्र शाहलाई लेखेको पत्रबाट यो कुरा थाहा हुन्छ । त्यहाँ यस्तो लेखिएको छ—

“उप्रांत शिवपुरिको काज असारको २१ दिन जाँदा आइतबार काज गर्नु आँटियो...भला भला मानिस जना ६० इहाँ पठाव. असारको २० दिन जाँदा हजुर आइपुगुन, एस दिन भन्दा अगि आया सोर (हल्लाखल्ला) हुन्छ. एस दिनमाहाँ नआइपुग्या काज भेटैनन् तस्कारन विसै दिन जाँदा हजुर आइपुगन ।”

(श्री ५ पृथ्वीनारायणशाहको उपदेश १११० पृ.)

यस पत्रमा उल्लिखित दिनमा नै पृथ्वीनारायण शाहले शिवपुरी कब्जा गरे* । यताबाट पृथ्वीनारायण शाह यस किसिमको कूटयुद्धमा निपुण थिए भन्ने कुरा प्रकट हुन्छ ।

नेपाल खान भनी आएका अंग्रेजहरूलाई पृथ्वीनारायण शाहले कूटयुद्धद्वारा नै परास्त गरेका थिए । पृथ्वीनारायण शाहले रामकृष्ण कुँवरलाई लेखेको पत्रमा यस विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

“तहाँ हरिहरपुरमा आउन्त्या फिरंगीको मानिस १ काठमाडौंमा आयेछ. पश्चिमबाट हामीमाथि जाट चढयो. यस पाला यो काम पुग्दैन हामी जान्छौं भनि फिरंगीले भनि पठायेछन्. अव ती फिरंगी भागनान्, फिरंगीका लस्करमा भिड्क्याईकन १०।१५ चिवा हाल. हात्र सक्न्या भया पनी. त्यो भाग्दाषेरी पछिवाट बिचक्याईदेऊ र मुष्ये हात्र पाउला नपाया पनि अलमलिरहेका श्लीयेका दुषन्या हुनन् तिनीहरूकन पाउला, मालमत्ता केही हात हतियार दौलत पनि मित्ला. परंतु हरिहरपुरमा भेटाईकन मानिस हाली राष.

(श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश १०२६ पृ.)

यस युद्धको वर्णन भाषावंशावलीमा यसरी गरिएको छ—

फिरंगी आई सिधुली गढी पनि अम्बल गन्या । फिरंगी आई अम्बल गन्या भनी गोर्खाका कुरुवा लशकर आई श्री ५ महाराजका हजुरमा विन्ति गन्या । विन्ति सुन्याबित्तिकै शिकारीको सर्दार वंश गुरुडलाई साथ लगाई खजांची वीरभद्र उपाध्यायप्रभृति चार माझ (?) लाई

* श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश ८३६-३७ पृ. हेर्नुहोस् ।

सिधुली अम्बल गन्थो तापनि पौवागढी उम्काउन्था होइन भनी विदा गरी पठाइवसनुभयो । फिरंगी भन्याको बडो ठूलो छ, एउटा वीरभद्रले मात्र हवनन् । अरू पनि भाइभारदार लशकर पठाउन्था हो भन्या सल्लाह ठहराई काजी वंशराज पांडे, काजी हर्वा पन्थप्रभृति भाइभारदार, जेठाबुडा नजिकी उमराउ गैह्र लशकर विदा गर्नुभयो । अघि वीरभद्र उपाध्याय गई पौवा गढीमा बसी हुंन्यावासका जङ्गलमा शिकारीसमेत वंश गुरुङलाई पठाई आफनू तयार गरी बस्याका थिया । त्यसै वेलामा दुइ मुहुडा गरी पौवागढी हात्त भनी फिरंगीले लशकर उठायो । त्यसै बीचमा हात्रा लशकरले गढीबाट बैढाई हात्रू (किल्लाबाट बाहिर निस्की हान्नु) शिकारीले पछाडि हुंन्यावासमा ढाड हान्नु भनी सल्लाह गरी शिकारी वंश गुरुङलाई अह्राई पठायाकै थियो । आफूले पनि बैढाई हान्या । शिकारीले पनि बीचमा हानी खचमच्याया । त्यसै बीचमा पछि विदा गन्थाका काजी वंशराज पांडेप्रभृति भाइभारदार लशकर पुगी त्यहाँ दिनभर ठूलो लडाई भयो । निदानमा गोर्खाको फत्ते भयो । बन्दूक धेरै असबाफ खजना हात लाग्यो ।

(श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश ८६३-६४ पृ.)

माथि दिइएका ऐतिहासिक साधनको आधारमा अंग्रेजसँगको सिधुलीको युद्धमा गोरखालीहरूले उठानमा मुकाबिला नगरेकोले अंग्रेजी सैन्य सिधुलीगढी कब्जा गरी बसेको र पछि गोरखालीहरूले आफनो योजनानुसार अकस्मात् जङ्गलबाट निस्की ढाड हानी (बीचमा हानी) अंग्रेजी सैन्यलाई तितरबितर पारी भगाएका थिए भन्ने कुरा बुझिन्छ । गोरखालीको यो युद्धकला कौटलीय अर्थ-शास्त्रको कूटयुद्ध प्रकरणमा वर्णित यस युद्ध-पद्धतिसँग प्रायः मिल्दछ—

दूष्यबलेन वा स्वयं भङ्गं दत्वा जितमिति विश्वस्तमविश्वस्तः सत्रा-
पाश्रयोऽभिहन्यात् ॥१६॥

(कौटलीय अर्थशास्त्र १०।३)

[दूष्यबल (नाश भए पनि आफूलाई विशेष हानि नहुने फौज)सँग लडाईं आफू हारी जिते भनी ढुक परेर बसेको शत्रुको फौजलाई सत्रको आड लिएर अकस्मात् जाइलाग्नु ।]

धान्वनवनसङ्कटपङ्कशैलनिम्नविषमनावो गावः शकटव्यूहो नीहारो
रात्रिरिति सत्राणि ॥२५॥

(कौटलीय अर्थशास्त्र १०।३)

(मरुभूमि, वन, अक्कर परेको ठाउँ, हिलो, पहाड, भिरालो ठाउँ, अग्लो होचो ठाउँ, नाउको समूह, गाईको बथान, शकटव्यूह (गाडाको थुप्रो), कुहिरो, रातलाई सत्र भनिन्छ ।)

सिधुलीको यस युद्धमा दूष्यबलको प्रयोग गरिएको देखिदैन तापनि सिधुलीगढीमा गोरखालीहरूलाई सजिलैसँग हराएको हुँदा अंग्रेजी फौजको आँट बढेको र त्यताबाट अघि बढी पौवा-गढीतिर हमला गर्दा वनबाट अकस्मात् निस्की गोरखालीहरूले अंग्रेजको फौजलाई छद्यान्नग्यान्न पारेको यो वर्णन कौटल्यको माथि उद्धृत कूटयुद्ध तरीकासँग धेरै मेल खान्छ ।

यसरी युद्धमा हार खानु परे तापनि अंग्रेजहरूले नेपाललाई आफ्नो अधीन पार्ने योजना छोडेका थिएनन् । पृथ्वीनारायणले यो कुरा बुझेका थिए । यस कारण अंग्रेजहरूसँग एक दिन ठूलो युद्ध हुनेछ भनी उनले देखेका थिए । भविष्यमा हुने अंग्रेजसँगको त्यो युद्ध पनि कूटयुद्ध नै हुनुपर्दछ भन्ने उनको विचार थियो । उपदेशमा उनले यस्तो भनेका छन्—

“दपिनको समुन्द्रका बादसाहसित घाहा ता राणु. तर त्यो महाचतुर छ. हिन्दुस्थाना दबाई-रापेछ. सरजिमीमा परिरहेछ. हिन्दुस्थाना जाम्यो भन्या कठिन् पर्ला भनि किल्ला पोजन आउन्थ्याछ. सन्धीसर्पन् हेरि गडि तुल्याई राणु र रस्ता रस्तामा भाजा हालि राणु र एक दिन त्यो बल आउन्थ्याछ. जाइ कटक नगनुं. झिकी कटक गर्नु र चुरेघाटिमा षुपै काटिन्थ्याछ. पाच सात पुस्तालाई षजना पनि मिल्नेछ. श्रीगंगाजिको साध पनि लाग्नेछ.

(श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश ३२२ पृ.)

कूटयुद्धको तरीकाले लड्न अंग्रेजहरू सिपालु थिए । बंगालका नवाब सिराजुद्दौलाले अंग्रेजहरूलाई एक पटक बंगालबाट निकालिदिएका थिए । परन्तु मद्रासबाट फौज ल्याई अंग्रेजहरू फेरि बंगालभित्र पस्न सफल भए । सिराजुद्दौला अंग्रेजहरूसँग झगडा नगर्ने विचारले अंग्रेजहरूको निमन्त्रणामा कलकत्तामा गए । त्यहाँ अंग्रेजहरूले उनलाई ठूलो सम्मानपूर्वक राखे । परन्तु एक दिन बिहान सबेरै बाक्लो कुहिरो लागिरहेको वेलामा अंग्रेजका प्रसिद्ध सेनापति क्लाइभले नवाबको सेनामाथि अचानक आक्रमण गरे । सिराजुद्दौलालाई यसरी विवश पारी वि. सं. १८१३ मा अंग्रेजहरूले उनलाई अलीनगरको सन्धिमा हस्ताक्षर गर्न लाए* । यसै गरी मीरकासिमको शासनकालमा वि. सं. १८२० मा पटनाको किल्लामा एलिस नामक सेनापतिको नेतृत्वमा अंग्रेजी फौजले राती अकस्मात् हमला गरी कैयन्लाई मारी धनसम्पत्ति लुटेका थिए★ । यीबाहेक अंग्रेजहरूले कूटयुद्ध गरेका उदाहरण अनेकन् पाइन्छन् । यो कुरा पृथ्वीनारायण शाहलाई थाहा थियो । यसैले उनले “त्यो महाचतुर छ, हिन्दुस्थाना दबाईरापेछ” भनी बोलेका हुन् । कूटयुद्धद्वारा आफ्नो देश खान आउने अंग्रेजहरूबाट आफ्नो राष्ट्रको स्वतन्त्रता रक्षा गर्न कूटयुद्ध गर्नु नै आवश्यक थियो । यस कारण पृथ्वीनारायणले माथिका कुरा उपदेश दिएका हुन् ।

* भारतमें अंग्रेजी राज का १३६-४५ पृ. हेर्नुहोस् ।

★ भारतमें अंगरेजी राज का २०४-२०५ पृ. हेर्नुहोस् ।

नेपालीहरूको विजिगीषा (महत्त्वाकाङ्क्षा)

—दिनेशराज पन्त

देश, काल, परिस्थितिअनुसार भावनामा पनि परिवर्तन भइरहेको हुन्छ । कहिले देशवासीको हौसला बढेको र तिनीहरू कर्मठ बनेका देखिन्छन् । कहिले हिम्मत हारेका र अकर्मण्य बनेका देखिन्छन् । इतिहास केलाएर हेर्दा तात्कालिक कार्यकलापबाट हामी यो कुरा स्पष्ट देख्छौं । विशेष गरेर कविहरूको लेखाइमा तात्कालिक भावनाको प्रतिबिम्ब परेको पाइन्छ ।

विजय गर्दै अगाडि बढिरहेको वेलामा शासक तथा जनताको हौसला बढेको पाइन्छ । इतिहासमा यसका उदाहरण पाइन्छन् ।

नेपालको इतिहासमा लिच्छविकालको ठूलो स्थान छ । त्यस वेला नेपालराज्य विस्तृत थियो* । हामीहरू अरू अरू प्रदेश पनि जित्न सक्छौं भन्ने भावना उनीहरूमा आएको थियो । त्यसैले द्वितीय जयदेवका दरबारिया कवि बुद्धकीर्ति यस्तो लेख्छन्—

राजा श्रीजयदेव इत्यवगतः श्रीवत्सदेव्यात्मजः ।...

अङ्गश्रिया परिगतो जितकामरूपः

काञ्चीगुणाढ्यवनिताभिरुपास्यमानः ।

कुर्वन् सुराष्ट्रपरिपालनकार्यचिन्तां

यः सार्वभौमचरितं प्रकटीकरोति ॥

(पशुपतिको द्वितीय जयदेवको शिलालेखबाट)

[महारानी वत्सदेवीबाट राजा जयदेव जन्मनुभयो ।

जीउडाल मिलेका (अङ्गदेश जितेका), कामदेवभन्दा राम्रा (कामरूपदेश जितेका), मेखला लाएका (काञ्चीदेशका) आइमाईहरूले टहल गरिएका, असल राज्यको (सुराष्ट्रदेशको) पालना गर्ने चिन्ता गरिरहेका हुँदा जो राजा जयदेव चक्रवर्तीको चरित्रलाई प्रकट गर्नुहुन्छ ।]

(रूपरेखा ६५ पूर्णाङ्क ३३ पृ. बाट)

कर्नालीप्रदेशका खस राजाहरूको विक्रमको चौधौं पन्ध्रौं शताब्दीको नेपालमा महत्त्वपूर्ण स्थान छ । कर्नालीप्रदेशको पूर्व र पश्चिम दुवैतिर उनीहरूले आफ्नो राज्य विस्तार गरेका थिए ।

* इतिहास-संशोधनको प्रमाणप्रमेयका २१-२८ पृ., पूर्णिमा २ अङ्कका ४३-४४ पृ. ।

नेपालउपत्यकामा अनेक पटक आक्रमण गरी उनीहरूले कर उठाउँदै लाने गरेका थिए* । यस कामले उनीहरूको विजिगीषा बढेको थियो तथा हामी आफ्नो वरपरका अरू प्रदेश पनि आफ्नो कब्जामा राख्छौं भन्ने भावना उनीहरूमा आएको थियो । त्यसैले वि. सं. १३९४ को ताम्रपत्रमा खस राजा पुण्यमल्ल यस्तो लेखाउँछन्—

...करदीकृतकोङ्कणकर्णाटलाटमुरलकेरलडहालाङ्गवङ्गकालिङ्गमिथिलमालवनेपालगुर्जरजालन्धरान्ध्रप्रमुखमेदिनीनाथससेव्यमानास्थानो निकेतनाजिरे श्रीमति सेंजापुरे परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमसौगत...श्रीपुण्यमल्लदेवाः सान्तःपुरसकुमाराः सुचिरं विजयिनो भवन्तु । श्रीशाके १२५९ वैशाष सुदि १३ रवौ ।

[कर तिर्ने बनाइएका कोङ्कण कर्णाट लाट मुरल केरल डहाल अङ्ग वङ्ग कलिङ्ग मिथिला मालव नेपाल (उपत्यका) गुर्जर जालन्धर आन्ध्र आदिका राजाहरूले सेवा गरिएको सलामी दिने ठाउँको आंगन भएको श्रीसम्पन्न सेंजाशहरमा । परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर परमसौगत (बुद्धका ठूला उपासक) श्रीपुण्यमल्लदेवको र उहाँका जहान छोराछोरीको धेरै कालसम्म जय भइरहोस् । शकसंवत् १२५९ (वि. सं. १३९४) वैशाख शुक्ल त्रयोदशी आदित्यवारको दिन]

(पूर्णिमा ६ अङ्कका २६-२७ पृ. बाट)

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले वि. सं. १८०१ मा विजययात्रा शुरू गरेका हुन् । बीचका २५ वर्षमा सानो गोरखाराज्यबाट अगाडि बढी गोरखा, मकवानपुर, कान्तिपुर, ललितपुर, भक्तपुरलाई एक राज्य बनाई तथा आफ्नो विरोधमा आएका मुसलमान, अंग्रेजहरूलाई जिती धपाउन सकेकाले गोर्खालीहरूको उत्साह बढेको थियो★ । त्यसैले भक्तपुरविजयको लगत्तै वि. सं. १८२६ फाल्गुनमा पृथ्वीनारायणका आश्रित कवि ललितावल्लभ यस्तो लेख्छन्—

आकर्ण्य गोरक्षधराधिराजं निःशेषनेपालसुभाग्यभाजम् ।

सामन्तसंस्थाः सकला नरेशा मूच्छ्राप्रपातेन विकीर्णकेशाः ॥८०॥

तस्मिन् क्षणे कूर्मगिरीश्वरस्य प्रस्पन्दनं द्रागशुचेर्भुजस्य ।

जानाति तस्मात् सः पदं स्वकीयं कर्ताऽशु गोरक्षपतिः स्वकीयम् ॥८१॥

किरातकाम्बोजकवेत्रपालाः किरीटपातोरुभयान्तरालाः ।

कलिङ्गवङ्गान्ध्रकगौडभूपा हृदः प्रकम्पादभवन् विरूपाः ॥८२॥

* पूर्णिमा ६ अङ्कमा प्रकाशित "कर्नालीप्रदेशको इतिहासको एक झलक" नामक निबन्ध हेर्नुहोस् ।

★ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको ३३० पृष्ठ ।

दिल्लीपतिर्बामविलोचनस्य प्रस्पन्दनाद् वेत्ति परं निजस्य ।

गोरक्षनेपालधराधिराजं द्वित्राब्दमध्ये किल दिल्लीभाजम् ॥८३॥

(भक्तविजयकाव्यबाट)

[गोरखाका अधिराज पृथ्वीनारायण शाह सारा नेपालखाल्डोको सौभाग्य उपभोग गन हुनु-भयो भन्ने सुन्दा सारा छिमेकी राजाहरू मूर्छा भएर लडे र तिनीहरूको कपाल सबै छरियो । त्यसै बेला कुमाउँका राजाको बायाँ हात झट्ट फर्फरायो, त्यसबाट उनले जाने कि अब मेरो राज्य गोरखाका राजाले चाँडै आफ्नो गराउनेछन् । किरात, काम्बोज (भोट) र देतियाका राजाहरू आफ्ना आफ्ना किरीट खस्नाले ठूलो त्रासमा परे । कलिङ्ग, वज्र, आन्ध्र र गौडका राजाहरू मुटु टुकटुक गर्नाले विरूप भए । दिल्लीका राजाले आफ्नो बायाँ आँखा फर्फराएको-बाट दुइ तीन वर्षभित्रै गोरखाका राजा पक्कै दिल्ली आइपुग्नेछन् भन्ने संज्ञे ।]

(श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशका ३९९, ४१२ पृ. बाट)

त्यसपछि सुदूर पश्चिमसम्म विजयपताका फहराउँदै गोर्खालीहरू अगाडि बढ्दै गएका थिए । सफलताले उत्साह बढ्नु स्वाभाविक हो । यस विजययात्राले गोर्खालीहरूको उत्साह बढाइदिएको थियो । हामी वरपरका छिमेकी राज्यभन्दा कम छैनौं, तिनीहरूलाई लडाइँको मैदानमा हामी जित्न सक्छौं भन्ने भाव उनीहरूको मनमा परेको थियो । वि. सं. १८४९ को चीनसँगको लडाइँमा चिनियाँ सैन्यले नेपाली सैन्यलाई लखेट्दै धैबुङसम्म ल्याउँदा नेपालीहरू अलि आत्तिएका थिए । परन्तु वेत्रावतीको अन्तिम लडाइँमा चिनियाँ सेनालाई हराउन सकेका र सन्धि गरी चिनियाँ सैन्य फर्केको हुँदा चिनियाँलाई पनि हामीले भगायौं भनी नेपालीहरू फुर्ती गर्न लागेका थिए* । चीनपुद्बपछि तत्काल बहादुर शाहले राख्न लाएको नुवाकोटको ताम्रपत्रबाट हामी यो कुरा बुझ्न सक्छौं । जस्तै—

गङ्गा सीमा समासीत् तदवसरसमायातचीनाधीपोऽपि

नेपालध्वंसनोद्यन्मतिरतिबहलान् ध्वंसितान् स्वान् विलोक्य ।

अङ्के तं स्थापयित्वा शिशुमवनिपतिं श्रीबहादूरसाहे

भैरव्युद्दामभावप्रकटितमुमतौ शासति प्रद्रुतोऽस्मिन् ॥६॥

श्रीशाके वेदचन्द्राचलधरणिमिते चैत्रशुक्लाष्टमीशा—

धीशर्क्षोऽशजाहे नृपतिरणबहादूरसाहेन भावात् ।

भैरव्यै देवदेव्यै पटलमभिनवं श्रीबहादूरसाहे—

नायाते चोनचक्रेररमपि मनसोद्दिष्टमेतन्न्यवेदि ॥८॥

(नुवाकोट भैरवीको ताम्रपत्र । यो ताम्रपत्र इतिहास-प्रकाश १ अङ्कका ३६-३७ पृ. मा छापिएको छ ।)

* ऐतिहासिक-पत्रसंग्रह (पहिलो भाग) का ५६-५७ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

[भैरवीको ठूलो भक्तिभावले असल बुद्धि प्रकट भएका यी श्रीबहादुर शाहले ती बालक राजा (रणबहादुर शाह)लाई काखमा राखी शासन चलाएको वेलामा गङ्गा साँघ लागेको थियो । त्यसै वेला नेपाललाई ध्वस्त पार्ने विचारले आएका चीनबादशाह आफ्नो भैरै (फौज) नाश भएको देखेर भागे । चीनले आक्रमण गरेको वेलामा श्रीबहादुर शाहले परमेश्वरी भैरवीलाई भाकल गरेको नयाँ छाना र खापा श्री ५ महाराजाधिराज रणबहादुर शाहले शाके १७१४ (वि. सं. १८४९) चैत्र शुक्ल अष्टमी बुधवार आर्द्रानक्षत्र* परेको दिन भक्तिपूर्वक चढाउनुभयो ।]

चीनयुद्धपछि त्यही सालमा लेखिएको जयरत्नाकरनाटकमा राजपुरोहित शक्तिवल्लभ अर्ज्यालले पनि लम्बेतान गरी यस्तै भाव प्रकट गरेका छन् । जस्तै—

दीर्लीं सन्दारयामि प्रखरमुकसुदाबादमालुण्ठयामि
 वैदर्भ्यान् नयामि द्रविडमगधजान् चीनजान् बन्धयामि ।
 तैलङ्गान् खण्डयामि क्षितिपतिपटलव्यूहमास्फोटयामि
 बाल्हीकान् धर्षयामि क्षितिपकुलमणे त्वत्प्रतापाश्रयेण ॥२॥
 पञ्चालान् दण्डयामि प्रहरणनिवहैरौत्कलान् त्रोटयामि
 कार्णाटान् घोटयामि प्रहृतपरधनैरीश्वरीं पूजयामि ।
 कोषं सम्पूरयामि स्वजितवसुमतीसज्जनान् भूषयामि
 दारिद्र्यादुद्धरामि स्वजनजनपदान् ब्राह्मणांस्तोषयामि ॥३॥
 दीनानाथान्धभिक्षून् कृपणकृशजनान् पोषयामि स्मरामि
 देवान् संतर्पयामि क्षितिपकुलशतं पण्डितानुद्धरामि ।
 दुर्गण्युत्पाटयामि स्वभिमतफलदानध्वरान् कारयामि
 भूदेवानां निदेशात् शरणमुपगतान् भूपतीन् पालयामि ॥४॥
 अङ्गान् बङ्गान् कलिङ्गांस्तदनु खसखुरासानजान् कामरूपान्
 काश्मीरानान्धजातान् कुयवनपटलान् मालवान् केरलांश्च ।

* यस दिनको पञ्चाङ्ग यस प्रकारको छ—

वि. सं. १८४९ चैत्र शुक्ल

	गते	वार	तिथि	घडी	नक्षत्र	घडी
चैत्र	११	बुध	अष्टमी	१०	आर्द्रा	३०

(पात्रोबाट)

कंबोजान् मद्रजातान् खलु तुरगशतैर्द्विपितांश्छैलहट्टान्
सौराष्ट्रान् कीकटान् वा स्मरहरकृपया स्वर्गलोकं नयामि ॥५॥

(जयरत्नाकरनाटक ३ कल्लोल)

[राजसमूहका शिरोमणि हे महाराज हजुरको प्रतापले म दिल्लीलाई फोदंछु । घोडसवार प्रशस्त भएको मुकसुदाबाद (मुंशिदाबाद) लुट्छु । वैदर्भहरूलाई (यमपुरी) लैजान्छु । द्राविड, मागध, चिनियांहरूलाई पनि बाँदछु । तैलङ्गहरूलाई टुका टुका पाछु । राजसमूहको व्यूहलाई फोड्दछु । बाल्लीकहरूलाई दबाउँछु । पाञ्चालहरूलाई दण्ड दिन्छु । हतियारहरूले औत्कलहरूलाई छिनाल्छु । कर्णाटहरूलाई घोट्छु । शत्रुको हरेको घनले दुर्गाको पूजा गर्छु, हुकुटी भर्छु । आफूले जितेका भूमिमा बस्ने सज्जनहरूलाई सिंगार्छु । अपना रैतीका मुलुकहरूलाई दारिद्र्यबाट उद्धार गर्छु । ब्राह्मणहरूलाई सन्तुष्ट पाछु । दुःखी, अनाथ, अन्धा, मगन्ते, गरीब, दुबला जनहरूको पालनपोषण गर्छु । देवताको स्मरण गर्छु । सयौं राजाको कुललाई तृप्त पाछु । पण्डितहरूको उद्धार गर्छु । (शत्रुका) किल्लाहरू भत्काउँछु । ब्राह्मणहरूको वचनले चिताएको फल दिने यज्ञयागादि गर्छु । शरण पर्ने आएका राजाहरूको रक्षा गर्छु । अङ्ग, भङ्ग, कलिङ्ग, खस, खुरासान, कामरूप, काश्मीर, आन्ध्रदेशका बासिन्दाहरूलाई; कुयवन (दुष्ट मुसलमान)को समूहलाई, मालव, केरल, कम्बोज मद्रदेशमा बस्नेहरूलाई; सयौं घोडाहरूले मात्तिका शैलहट्टहरूलाई; सौराष्ट्र कीकटदेशका बासिन्दाहरूलाई पनि पशुपतिनाथका कृपासे यमपुरीमा पठाइदिन्छु ।]

(जयरत्नाकरनाटकका ७१, १७५ पृ. बाट)

तस्मात् रे पृथिवीपालाधमा, नीतिनिलयनेपालनाथनयनपथं यात ।

गौरास्याः खलु गोष्पदो कृतपयोऽकूपारभङ्गामृधे

संतुच्छीकृतदिल्लिवल्लभभटा जेतुं क्षमा नाऽभवन् ।

तेप्युच्चैर्मशकीकृतक्षितिभृतो ये चीनपात्साहय-

श्चैनं संप्रति रेऽधमा नृपतयो युष्माकमाः का कथा ॥२३॥

(जयरत्नाकरनाटक ८ कल्लोल)

(त्यस कारण हे नीच क्षत्रियहरू हो, नीतिका घर नेपालप्रभुको सामु जाओ ।

महासागरको ठूलो भुमरीलाई पनि डोबिल्टो जस्तै पारेका लडाइँमा दिल्लीका बादशाहका सैन्यलाई पनि तुच्छ पारेका अंग्रेजहरूले र अरू राजाहरूलाई भुसुनासरी गर्ने चीनका ठूला बादशाहले पनि उहाँ महाराजलाई जित्न सकेनन् भने ए नीच राजाहरू हो, अहिले तिम्रीहरूको थ के कुरा ?]

(जयरत्नाकरनाटकका १३०, २२४-२५ पृष्ठबाट)

फिरङ्गी पूर्वस्यां दिशि गलिमनाथो यमदिशि

पुनस्तस्यां सैन्यैर्वसुभिरजयष्टिप्पुयवनः ।

धनाधीशाशयां प्रभुरणबहादूरनृपति—

रिदानीं लोकेऽस्मिन् खलु बलिन इत्येव पुरुषाः ॥४६॥

(जयरत्नाकरनाटक ६ कल्लोल)

[पूर्व दिशामा फिरङ्गी (अङ्ग्रेज), दक्षिण दिशामा गलिमनाथ (गुलाम कादिर), फेरि
त्यही दिशामा फौज र धनले गर्दा जित्न नसकिने टीपू मुसलमान र उत्तर दिशामा राजा
रणबहादुर शाह हुनुहुन्छ । अहिले संसारमा बलिया पुरुष यत्ति नै हुन् ।]

(जयरत्नाकरनाटकका ११३, २१० पृ. बाट)

त्यसताकाको नेपालका प्रसिद्ध पुरुष दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेले वि. सं. १८५० मा
तलको कुरा बोलेका छन्—

जीर्णं चीनं विचिन्वन् जनपदविषयं कामरूपं विधुन्व-

न्नङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गान् कुरुमस्यवनांस्त्रासयन् स्वप्रतापैः ।

स्वर्देवान् भूमिदेवान् स्वकुलजनपदान् तोषयन् यज्ञदानैः

श्रीमद्गोर्षाचिलेशो जयति रणबहादूरसाहक्षितीन्द्रः ॥१॥

(दुर्गाचिनकल्पतरुबाट)

[चीनलाई थोत्र्याउँदै, आसामलाई हल्लाउँदै, अङ्ग वङ्ग कलिङ्ग कुरु मरु यवनहरूलाई
आफ्नो प्रतापले तर्साउँदै, देवताहरूलाई यज्ञले, ब्राह्मणहरू, आफ्ना कुलका र देशका मानिसलाई
दानले खुशी पाउँदै गोर्षाका राजा रणबहादुर शाह विजयी भइरहनुभएको छ ।]

(पूर्णिमा ९ अङ्क ४६ पृ. बाट)

यी उदाहरणहरूले नेपालीहरूको तात्कालिक मनोभावना दर्शाएको छ ।

पृथ्वीनारायण शाहले एकीकरणको अभियान शुरू गर्नुभन्दा अगाडिको नेपालमा अनेक साना
साना राज्य रहेका र सयौं वर्षसम्म कवि लेखकहरूको कलमबाट गर्फको रूपमा भए पनि यस्तो
भाव व्यक्त गरिएको पाइँदैन ।

उपत्यकाका मल्ल राजाहरूमा एकले अर्कोलाई अँठ्याई आफ्नो अधिकार केही बढाउन
समर्थ भएको वेला उनीहरूले आफूलाई "नेपालेश्वर भन्नेसम्म दावा गरेको पाइँन्छ* । तर

* श्रीमाणिग्लाधिपति महाराजाधिराज श्रीश्रीजयश्रीनिवास मल्लदेव
प्रभु ठाकुलसन स्व नगरं छगुल जुयाव नेपालेश्वर जुयाव विजयराज्य
याडबिज्याक, र्थिथ अवसरस...

(पाटन भीमसेनमन्दिरको श्रीनिवास मल्लको वि. सं. १७३७ को अभिलेखबाट)

नेपालभन्दा बाहिरका अरू प्रदेशहरू जित्न सक्छौं भन्ने भावसम्म कतै व्यक्त गरिएको पाइदैन । कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्लले कूती, खासा, केरुङ कब्जा गरेको कुरा आफ्नो अभिलेखमा वर्णन गरेका छन्* । गोरखा, पाटन, भक्तपुरलाई पनि प्रताप मल्लले अँठ्याएका थिए★ । तर बाहिरका प्रदेश जित्न सक्छौं भन्ने भावना उनका अभिलेखमा पाइदैन । कूचविहारका राजकन्याहरूसँग विवाह भएको कुरालाई नै गौरवसाथ उनले उल्लेख गरेका छन् । ठाउँठाउँका अभिलेखमा आफ्नो समुरालीखलकको वर्णन गर्न उनी लागेका छन्❀ ।

माथिका उदाहरणहरूबाट जब जब विजययात्रा शुरू हुन्छ, तब तब दुनियाँ तथा शासकमा विजिगीषाको भावना उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

[श्रीमाण्डल (ललितपुर)का मालिक, महाराजाधिराज, श्रीश्रीजयश्रीनिवास मल्लदेव प्रभु ठाकुरले तीन शहर एक भएका (परस्परमा मिलेर बसेका) हुनाले “नेपालेश्वर” भईकन राज्य गरिरहनुभएको अनसरमा ।]

(पूर्णिमा ५ अङ्कको २६ पृष्ठबाट)

* ...कूतिखासाकिरमिति सहसा भोटभूपस्य देशाज्जग्राह...

(कान्तिपुर कृष्णमन्दिरको प्रताप मल्लको वि. सं. १७०५ को अभिलेख)

[प्रताप मल्लले भोटका राजाको राज्यमा पर्ने कूती, केरुङ, खासा जित्नुभयो ।]

(पूर्णिमा २० अङ्कको २८४ पृ. बाट)

★ श्रीमडुंबरसाहभूपतिबलं विध्वस्य दन्तावलं
श्रीमत्सिद्धिनृसिंहमल्लनृपतेर्ज्जग्राह दुर्गावलीम् ।
भक्तग्रामनरेशमल्लनृपतिर्दत्त्वेभमेनं भिया
भेजेऽसौ वसुधां जहार सुदृढं संदार्य दुर्गं पुनः ।

(कृष्णमन्दिरको प्रताप मल्लको अभिलेख)

[(राजा प्रताप मल्लले) राजा श्रीडुम्बर शाहको बल भएको हात्तीलाई नष्ट पारेर राजा श्रीसिद्धिनरसिंह मल्लका किल्लाहरू कब्जा गर्नुभयो ।

भादगाउँका राजा नरेश मल्लले यहाँ राजालाई (प्रताप मल्ललाई) डरले हात्ती दिएर सेवा गरे । फेरि यहाँ राजाले (प्रताप मल्लले) बलियो किल्ला फोरेर (केही) जग्गा कब्जा गर्नुभयो ।]

(इतिहास-संशोधनको प्रमाणप्रमेय (पहिलो भाग)का ५८, १६४ पृ. बाट)

❀ पूर्णिमा २० अङ्कका २८५-८७ पृ. ।

पृ० ४.

सिद्धान्तशिरोमणिको अनुवाद

अनुवादक—देवीप्रसाद भण्डारी

यत्र त्रातुमिदं जगज्जलजिनीबन्धौ समभ्युद्गते
ध्वान्तध्वंसविधौ विधौतविनमन्निःशेषदोषोच्चये ।
वर्त्तन्ते क्रतवः शतक्रतुमुखा दीव्यन्ति देवा दिवि
द्राङ् नः सूक्तिमुचं व्यनक्तु स गिरं गीर्वाणवन्धो रविः ॥१॥

अन्वय—जलजिनीबन्धौ, ध्वान्तध्वंसविधौ, विधौतविनमन्निःशेषदोषोच्चये, यत्र (सूर्ये), इदम्, जगत्, त्रातुम्, समभ्युद्गते, क्रतवः, वर्त्तन्ते, शतक्रतुमुखाः, देवाः, दिवि, दीव्यन्ति, गीर्वाणवन्धः, सः, रविः, नः, सूक्तिमुचम्, गिरम्, द्राक्, व्यनक्तु ॥१॥

पदाङ्ग—जलजिनीबन्धौ = कमलिनी (कमलपोखरी) का बान्धव भएका । ध्वान्तध्वंसविधौ = अन्धकार नाश गर्ने भएका । विधौतविनमन्निःशेषदोषोच्चये = भक्तहरूका सम्पूर्ण दोष पखालने । यत्र = जुन सूर्य । इदम् = यो । जगत् = संसारलाई । त्रातुम् = रक्षा गर्ने । समभ्युद्गते = उदाएमा । क्रतवः = यज्ञहरू । वर्त्तन्ते = आरम्भ हुन्छन् । शतक्रतुमुखाः = इन्द्र आदि । देवाः = देवताहरू । दिवि = स्वर्गमा । दीव्यन्ति = रमाउँछन् (खेल्दछन्) । गीर्वाणवन्धः = देवताहरूले ढोगिएका । सः = तौ । रविः = सूर्यले । नः = हामीहरूको । सूक्तिमुचम् = असल भनाइ भएको । गिरम् = बोलीलाई । द्राक् = चाँडै । व्यनक्तु = प्रकट गरिदिऊन् ॥१॥

भावार्थ—कमलिनीका बान्धव भएका, अन्धकारलाई नाश गर्ने, भक्तहरूका सम्पूर्ण पाप पखालने, जुन सूर्य यस संसारलाई रक्षा गर्ने अर्थात् सुतेकालाई व्युँझाउन उदाएमा यज्ञहरू आरम्भ हुन्छन्, यज्ञको भाग खान पाएर इन्द्र आदि देवताहरू स्वर्गमा रमाउँछन् । देवताहरूले ढोगिएका यस्ता भगवान् सूर्यले हामीहरूलाई राम्रो बोल्न जान्ने बनाइदिऊन् ॥१॥

कृती जयति जिष्णुजो गणकचक्रचूडामणि-

र्जयन्ति ललितोक्तयः प्रथिततन्त्रसद्युक्तयः ।

वराहमिहिरादयः समवलोक्य येषां कृतीः

कृती भवति मादृशोऽप्यतनुतन्त्रबन्धेऽल्पधीः ॥२॥

अन्वय—कृती, गणकचक्रचूडामणिः, जिष्णुजः, जयति । ललितोक्तयः, प्रथिततन्त्रसद्युक्तयः, वराहमिहिरादयः, जयन्ति । येषाम्, कृतीः, समवलोक्य, मादृशः, अल्पधीः, अपि, अतनुतन्त्रबन्धे, कृती, भवति ॥२॥

पदार्थ —कृती = सफल । गणकचक्रचूडामणिः = ज्योतिषीहरूका शिरोमणि भएका । जिष्णुजः = ब्रह्मगुप्त । जयति = ठूला हुनुहुन्छ । ललितोक्तयः = राम्रो बोली भएका । प्रथित-
तन्त्रसद्युक्तयः = ग्रन्थहरूमा असल उक्ति फैलाएका । वराहमिहिरादयः = वराहमिहिरहरू ।
जयन्ति = ठूला हुनुहुन्छ । येषाम् = जसका । कृतीः = ग्रन्थहरू । समवलोक्तयः = राम्ररी
हेरेर । मादृशः = म जस्तो । अल्पधीः अपि = थोरै बुद्धि भएको पनि । अतनुतन्त्रबन्धे =
ठूलो ग्रन्थ बनाउनामा । कृती = सफल । भवति = हुन्छ ॥२॥

भावार्थ—ज्योतिषीहरूका शिरोमणि सफल ब्रह्मगुप्त ठूला हुनुहुन्छ । राम्रो कविता लेखन सक्ने,
ग्रन्थहरूमा असल उक्ति फैलाउने वराहमिहिरहरू ठूला हुनुहुन्छ । जसका ग्रन्थहरू
राम्ररी हेरेर म जस्तो थोरै बुद्धि भएको मानिस पनि ठूलो ग्रन्थ बनाउन सफल हुन्छ
अर्थात् ब्रह्मगुप्तको ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तलाई मूल आधार मानी वराहमिहिरहरूका ग्रन्थलाई
पनि हेरी मैले यो ग्रन्थ बनाएको हुँ ॥२॥

कृत्वा चेतसि भक्तितो निजगुरोः पादारविन्दं ततो

लब्ध्वा बोधलवं करोति सुमतिप्रज्ञासमुल्लासकम् ।

सद्वृत्तं ललितोक्तियुक्तममलं लीलावबोधं स्फुटं

सत्सिद्धान्तशिरोमणिं सुगणकप्रीत्यै कृती भास्करः ॥३॥

अन्वय —निजगुरोः, पादारविन्दम्, भक्तितः, चेतसि, कृत्वा, ततः, बोधलवम्, लब्ध्वा, कृती, भास्करः,
सुमतिप्रज्ञासमुल्लासकम्, सद्वृत्तम्, ललितोक्तियुक्तम्, लीलावबोधम्, स्फुटम्, अमलम्,
सत्सिद्धान्तशिरोमणिम्, सुगणकप्रीत्यै, करोति ॥३॥

पदार्थ —निजगुरोः = आफ्ना गुरुको । पादारविन्दम् = चरणकमललाई । भक्तितः = भक्तिपूर्वक ।
चेतसि = मनमा । कृत्वा = गरेर । ततः = त्यताबाट । बोधलवम् = ज्ञानको अंश ।
लब्ध्वा = पाएर । कृती = सफल पण्डित । भास्करः = भास्कराचार्यले । सुमतिप्रज्ञासमुल्ला-
सकम् = बुद्धिमान्को बुद्धि बढाइदिने । सद्वृत्तम् = राम्रो छन्द भएको । ललितोक्तियुक्तम् =
राम्रो भनाइ भएको । लीलावबोधम् = सजिलैसँग जान्न सकिने । स्फुटम् = स्पष्ट र ।
अमलम् = सफा भएको । सत्सिद्धान्तशिरोमणिम् = असल सिद्धान्तशिरोमणिलाई । सुगण-
कप्रीत्यै = असल ज्योतिषीलाई खुशी पार्न । करोति = बनाउँछन् ॥३॥

भावार्थ—आफ्ना गुरुलाई सम्झेर उहाँबाट पाएको ज्ञानको अंशका भरमा भास्करले बुद्धिमान्को
बुद्धि बढाइदिने, राम्रो छन्द भएको, राम्रो उक्तिले भरिएको, सजिलैसँग जान्न सकिने,
स्पष्ट र सफा भएको, असल सिद्धान्तशिरोमणिलाई सज्जन ज्योतिषीहरूलाई खुशी
पार्नाको निमित्त बनाउँदछन् ॥३॥

कृता यद्यप्याद्यैश्चतुरवचना ग्रन्थरचना

तथाऽप्यारब्धेयं तदुदितविशेषान् निगदिनुम् ।

मया मध्ये मध्ये त इह हि यथास्थाननिहिता
विलोक्यास्तः कृत्स्ना सुजनगणकैर्मत्कृतिरपि ॥४॥

अन्वय—यद्यपि, आद्यैः, चतुरवचना, ग्रन्थरचना, कृता । तथापि, तदुदितविशेषान्, निगदितुम्, इयम्, आरब्धा । इह, हि, मया, मध्ये, मध्ये, ते, यथास्थाननिहिताः, (सन्ति) । अतः, सुजनगणकैः, कृत्स्ना, मत्कृतिः, अपि, विलोक्या ॥४॥

पदार्थ—यद्यपि = हुनता । आद्यैः = पहिलेका आचार्यहुरूले । चतुरवचना = राम्रो बोली भएका । ग्रन्थरचना = ग्रन्थको रचना । कृता = गरिए । तथापि = तैपनि । तदुदितविशेषान् = तिनीहुरूले बताएभन्दा बढ्ता । निगदितुम् = भन्न । इयम् = यो (ग्रन्थ) । आरब्धा = थालियो । इह हि = यहाँ । मया = मैले । मध्ये मध्ये = बीच बीचमा । ते = ती (बढ्ता कुरा) । यथास्थाननिहिताः = ठीक ठीक ठाउँमा राखिएका । सन्ति = छन् । अतः = यस कारण । सुजनगणकैः = सज्जन ज्योतिषीहुरूले । कृत्स्ना = सबै । मत्कृतिः अपि = मेरो ग्रन्थ पनि । विलोक्या = हेर्नुपर्दछ ॥४॥

भावार्थ—हुनत पहिलेका आचार्यहुरूले राम्रो बोली भएका ग्रन्थहरू बनाएका छन् । तैपनि यसमा मैले बीच बीचमा ठीक ठीक ठाउँमा पारी ती आचार्यहुरूले बताएभन्दा विशेष कुराहरू बताएको छु । यस कारण सज्जन ज्योतिषीहुरूले मेरो ग्रन्थ पनि सबै हेरिदिनु पर्दछ ॥४॥

तुष्यन्तु सुजना बुद्ध्वा विशेषान् मदुदीरितान् ।

अबोधेन हसन्तो मां तोषमेष्यन्ति दुर्जनाः ॥५॥

अन्वय—सुजनाः, मदुदीरितान्, विशेषान्, बुद्ध्वा, तुष्यन्तु । अबोधेन, माम्, हसन्तः, दुर्जनाः, तोषम्, एष्यन्ति ॥५॥

पदार्थ—सुजनाः = सज्जन मानिसहरू । मदुदीरितान् = मैले बताएका । विशेषान् = विशेष कुरालाई । बुद्ध्वा = बुझेर । तुष्यन्तु = खुशी होऊन् । अबोधेन = नबुझीकन । माम् = मलाई । हसन्तः = खिसी गर्ने भएका । दुर्जनाः = दुर्जनहरू । तोषम् = खुशीमा । एष्यन्ति = पुग्नेछन् ॥५॥

भावार्थ—सज्जन मानिसहरू मैले बताएका विशेष कुरा बुझेर खुशी होलान् । नबुझीकन मलाई खिसी गर्ने दुर्जनहरू पनि खुशी होलान् ॥५॥

त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमा—

च्चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः ।

भूधिष्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते

सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः ॥६॥

अन्वय — क्रमात्, त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना, मानप्रभेदः, द्युसदाम्, चारः, च, द्विधा, गणितम्, च, तथा, सोत्तराः, प्रश्नाः, भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेः, कथनं, च, यन्त्रादि, यत्र, उच्यते, अत्र, गणितस्कन्धप्रबन्धे, बुधैः, सः, सिद्धान्तः, उदाहृतः ॥६॥

पदार्थ — क्रमात् = क्रमसँग । त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना = त्रुटि (कालको सबभन्दा सानो परिमाण) - देखि लिएर प्रलयसम्मका कालको गणना । मानप्रभेदः = मानका भेद । द्युसदाम् = ग्रहहरूका । चारः च = गति पनि । द्विधा = दुइ किसिमका । गणितम् च = गणित पनि । तथा = त्यस्तै । सोत्तराः = उत्तरले सहित भएका । प्रश्नाः = प्रश्नहरू । भूधिष्ण्य-ग्रहसंस्थितेः = पृथ्वी, नक्षत्र र ग्रहहरूको संस्थानको । कथनम् = वर्णन र । यन्त्रादिः = यन्त्र आदि । यत्र = जहाँ । उच्यते = बताइन्छ । अत्र = यहाँ । गणितस्कन्धप्रबन्धे = गणितस्कन्धको तर्जुमामा । बुधैः = विद्वान्हरूले । सः = त्यो । सिद्धान्तः = सिद्धान्त भनेर । उदाहृतः = बताइयो ॥६॥

भावार्थ — जहाँ त्रुटिदेखि लिएर प्रलयसम्मका कालको गणना, मानका भेद, ग्रहहरूका गति, पाटीगणित र बीजगणित, प्रश्न र तिनका उत्तर, पृथ्वी, नक्षत्र र ग्रहहरूका संस्थान (बसाइ) को वर्णन र यन्त्र आदि बताइएका हुन्छन्; गणितको बिषय परेको त्यस विभागलाई सिद्धान्त भन्दछन् ॥६॥

जानञ्जातकसंहिताः सगणितस्कन्धैकदेशा अपि

ज्योतिःशास्त्रविचारसारचतुरप्रश्नेष्वर्कित्करः ।

यः सिद्धान्तमनन्तयुक्तिविततं नो वेत्ति भित्तौ यथा

राजा चित्रमयोऽथवा सुघटितः काष्ठस्य कण्ठीरवः ॥७॥

अन्वय — यः, सगणितस्कन्धैकदेशाः, जातकसंहिताः, जानन्, अपि, ज्योतिःशास्त्रविचारसारचतुर-प्रश्नेषु, अर्कित्करः, (भवति) । अनन्तयुक्तिविततम्, सिद्धान्तम्, यः, नो वेत्ति, सः, भित्तौ, चित्रमयः, राजा, यथा, अथवा, सुघटितः, काष्ठस्य, कण्ठीरवः, यथा, भवति ॥७॥

पदार्थ — यः = जो मानिसले । सगणितस्कन्धैकदेशाः = गणितस्कन्धको एक छेउले युक्त भएका । जातकसंहिताः = जातकसंहिताहरू । जानन् अपि = जानेको छ तापनि । ज्योतिःशास्त्र-विचारसारचतुरप्रश्नेषु = ज्योतिषशास्त्रको विचारको सारमा चन्नाक भएका प्रश्नहरूमा । अर्कित्करः = केही गर्न नसक्ने । भवति = हुन्छ । अनन्तयुक्तिविततम् = प्रशस्त युक्ति फैलिएको । सिद्धान्तम् = सिद्धान्तलाई । यः = जसले । नो वेत्ति = जान्दैन । सः = त्यो मानिस । भित्तौ = भित्तामा । चित्रमयः = तस्बीर भएर रहेका । राजा यथा = राजा जस्तै । अथवा = अथवा । सुघटितः = राम्रोसँग बनाइएको । काष्ठस्य = काठको । कण्ठी-रवः यथा = सिंह जस्तै । भवति = हुन्छ ॥७॥

भावार्थ — जुन मानिसले जातकसंहिता र अलिकता गणित पढेको छ तापनि सिद्धान्त पढेको छैन भने त्यसले ज्योतिषशास्त्रविषयका प्रश्नका उत्तर दिन सक्तैन र त्यसको केही भाउ हुँदैन ॥७॥

गर्जत्कुञ्जरवर्जिता नृपचमूरप्यूजिताऽश्रादिकै-

रुद्यानं च्युतचूतवृक्षमथवा पाथोविहीनं सरः ।

योषित् प्रोषितनूतनप्रियतमा यद्वत्त भात्युच्चकै-

ज्योतिःशास्त्रमिदं तथैव विबुधाः सिद्धान्तहीनं जगुः ॥८॥

अन्वय -अश्रादिकैः, ऊर्जिताः, अपि, गर्जत्कुञ्जरवर्जिताः, नृपचमूः, च्युतचूतवृक्षम्, उद्यानम्, अथवा, पाथोविहीनम्, सरः, प्रोषितनूतनप्रियतमा, योषित्; यद्वत्, उच्चकैः, न भाति, तथैव, विबुधाः, सिद्धान्तहीनम्, इदम्, ज्योतिःशास्त्रम्, जगुः ॥८॥

पदार्थ -अश्रादिकैः = घोडा आदिले । ऊर्जिताः अपि = बढिबडाउ भए तापनि । गर्जत्कुञ्जर-वर्जिताः = मत्ता हात्ती नभएको । नृपचमूः = राजाको फौज । च्युतचूतवृक्षम् = आँपको बोट नभएको । उद्यानम् = बगैचा । अथवा = अथवा । पाथोविहीनम् = पानी नभएको । सरः = पोखरी । प्रोषितनूतनप्रियतमा = विवाह गरेर लगत्तै बिदेसिएको लोभने भएकी । योषित् = स्वास्नीमानिस । यद्वत् = जसरी । उच्चकैः = अत्यन्त । न भाति = सुहाउँछ । तथैव = त्यस्तै नै । विबुधाः = बिद्वान्हरूले । सिद्धान्तहीनम् = सिद्धान्त नभएको । इदम् = यो । ज्योतिःशास्त्रम् = ज्योतिषशास्त्र । जगुः = भने ॥८॥

भावार्थ -सिद्धान्तविनाको ज्योतिषशास्त्रको प्रतिष्ठा हुँदैन ॥८॥

वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता

यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण ।

शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतः स्याद्

वेदाङ्गत्वं ज्यौतिषस्योक्तमस्मात् ॥९॥

अन्वय -यतः, तावत्, वेदाः, यज्ञकर्मप्रवृत्ताः, (सन्ति) । ते, यज्ञाः, तु, कालाश्रयेण, प्रोक्ताः (सन्ति) । अस्मात्, शास्त्रात्, कालबोधः, स्यात् । अस्मात्, ज्यौतिषस्य, वेदाङ्गत्वम्, उक्तम् ॥९॥

पदार्थ -यतः = किनभने । तावत् = तव । वेदाः = वेदहरू । यज्ञकर्मप्रवृत्ताः = यज्ञको काममा लागेका । सन्ति = छन् । ते = ती । यज्ञाः तु = यज्ञहरूचाहि । कालाश्रयेण = कालको आधारले । प्रोक्ताः = बताइएका । सन्ति = छन् । अस्मात् = यो । शास्त्रात् = शास्त्र-बाट । कालबोधः = कालको ज्ञान । स्यात् = हुन्छ । अस्मात् = यस कारण । ज्यौति-षस्य = ज्यौतिषको । वेदाङ्गत्वम् = वेदको अङ्ग भएर रहनु । उक्तम् = बताइयो ॥९॥

भावार्थ -वेदमा यज्ञका विधानहरू छन् । फलानो कालमा फलानो यज्ञ गर्नु भनी लेखिएको हुन्छ । ज्यौतिष शास्त्रबाट कालको ज्ञान हुने हुनाले ज्यौतिषलाई वेदको अङ्ग भनी बताइएको हो ॥९॥

शब्दशास्त्रं मुखं ज्यौतिषं चक्षुषी
 श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करौ ।
 या तु शिक्षाऽस्य वेदस्य सा नासिका
 पादपद्मद्वयं छन्द आद्यैर्बुधैः ॥१०॥

अन्वय — अस्य, वेदस्य, मुखम्, शब्दशास्त्रम्, चक्षुषी, ज्यौतिषम्, श्रोत्रम्, निरुक्तम्, करौ, कल्पः,
 या, नासिका, सा, शिक्षा; पादपद्मद्वयम्, छन्दः, आद्यैः, बुधैः, उक्तम् ॥१०॥

पदार्थ — अस्य = यो । वेदस्य = वेदको । मुखम् = मुख । शब्दशास्त्रम् = व्याकरण । चक्षुषी = दुइ
 आँखा । ज्यौतिषम् = ज्यौतिष । श्रोत्रम् = कान । निरुक्तम् = निरुक्त । करौ = दुइ हात ।
 कल्पः = कल्प । या = जुन । नासिका = नाक हो । सा = त्यो । शिक्षा = शिक्षा ।
 पादपद्मद्वयम् = दुइ गोडा । छन्दः = छन्द शास्त्र । आद्यैः = पहिलेका । बुधैः = विद्वान्-
 हरूले । उक्तम् = बताइयो ॥१०॥

भावार्थ—वेदरूपी शरीरको अङ्गमा व्याकरणचाहिं मुख, ज्यौतिषचाहिं आँखा, निरुक्तचाहिं कान,
 कल्पचाहिं हात, शिक्षाचाहिं नाक, छन्दचाहिं गोडा भनी पहिलेका विद्वान्हरूले बताएका
 छन् ॥१०॥

वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्यौतिषं
 मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते ।
 संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभि—
 श्रक्षुषाऽङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः ॥११॥

अन्वय — इदम्, ज्यौतिषम्, वेदचक्षुः, स्मृतम्, किल, तेन, अस्य, अङ्गमध्ये, मुख्यता, उच्यते, इतरैः,
 कर्णनासादिभिः, संयुतः, अपि, चक्षुषा, अङ्गेन, हीनः, किञ्चित्करः, न (भवति) ॥११॥

पदार्थ — इदम् = यो । ज्यौतिषम् = ज्यौतिष । वेदचक्षुः = वेदको आँखा । स्मृतम् किल = कहियो ।
 तेन = त्यस कारण । अस्य = यसको । अङ्गमध्ये = अङ्गमध्यमा । मुख्यता = मुख्यपन ।
 उच्यते = भनिन्छ । इतरैः = अरू । कर्णनासादिभिः = कान नाक आदिले । संयुतः
 अपि = युक्त भए तापनि । चक्षुषा = आँखा । अङ्गेन = अङ्गले । हीनः = हीन भएको
 छँदो । किञ्चित्करः = केही गर्न सक्ने । न भवति = हुँदैन ॥११॥

भावार्थ—वेदको आँखा ज्यौतिष हो । यस कारण अरू अङ्गभन्दा यो मुख्य अङ्ग मानिन्छ ।
 नाक कान आदि अरू अङ्ग भए तापनि आँखा भएन भने त्यसले केही गर्न सक्तैन ॥११॥

तस्माद् द्विजैरध्ययनीयमेतत्
 पुण्यं रहस्यं परमं च तत्त्वम् ।

यो ज्यौतिषं वेत्ति नरः स सम्यग्

धर्मार्थकामाँल्लभते यशश्च ॥१२॥

अन्वय -तस्मात्, द्विजैः, पुण्यम्, रहस्यम्, परमम्, च, तत्त्वम्, एतत्, अध्ययनीयम्, यः, नरः, ज्यौतिषम्, सम्यक्, वेत्ति, सः, धर्मार्थकामान्, यशः, च, लभते ॥१२॥

पदार्थ -तस्मात् = त्यस कारण । द्विजैः = तागाधारीहरूले । पुण्यम् = पुण्य भएको । रहस्यम् = रहस्य भएको । परमम् च तत्त्वम् = ठूलो तत्त्व भएको । एतत् = यो ज्यौतिष शास्त्र । अध्ययनीयम् = पढ्नुपर्छ । यः = जो । नरः = मानिस । ज्यौतिषम् = ज्यौतिष शास्त्र । सम्यक् = राम्ररी । वेत्ति = जान्दछ । सः = त्यो मानिसले । धर्मार्थकामान् = धर्म, अर्थ र काम । यशः च = कीर्ति पनि । लभते = पाउँछ ॥१२॥

भावार्थ -तागाधारीहरूले पुण्य तथा ठूलो तत्त्व भएको यस्तो रहस्यमय ज्यौतिषशास्त्र पढ्नुपर्दछ । जो मानिस ज्यौतिषशास्त्र राम्रोसँग जान्दछ, त्यसले धर्म, अर्थ, काम र यश पनि पाउँछ ॥१२॥

(क्रमशः)

मुनीश्वरको पाटीसार

(आत्मसंशोधन)

-नयराज पन्त

मैले पूर्णिमा २ अङ्कका ७८ पृष्ठमा "प्राचीन ग्रन्थमा दुनोटको चर्चा पाइँदैन" भनी लेखेको थिएँ । परन्तु अहिले अध्ययनले त्यो कुरो अशुद्ध देखिन आएको छ । आत्मसंशोधन गर्न यो कुरा स्पष्ट गराई अरू केही उपादेय कुरा पनि लेख्छु ।

विक्रमको सत्रौँ तथा अठारहौँ शताब्दीका प्रसिद्ध ज्योतिषीहरूमा काशीका मुनीश्वर पर्छन् । यिनका बाबु रङ्गनाथ पनि प्रसिद्ध ज्योतिषी थिए । रङ्गनाथले आफ्नो छोराको जन्मको बारेमा यस्तो लेखेका छन्—

शके तत्त्वतिथ्युन्मिते चैत्रमासे

सिते शम्भुतिथ्यां बुधेऽर्कोदयान्मे ।

दलाढ्यद्विनाराचनाडीषु जातौ

मुनीशार्कसिद्धान्तगूढप्रकाशौ ॥६॥

गूढप्रकाशकं दृष्ट्वा रङ्गनाथभवं भुवि ।

मुनीश्वरस्य सहजं लभन्तां गणकाः सुखम् ॥७॥

(सूर्यसिद्धान्तको रङ्गनाथले बनाएको टीका गूढार्थ-प्रकाशकको अन्तिम वाक्य)

[शाके १५२५ चैत्र शुक्ल चतुर्दशी बुधवारको दिन सूर्योदय भएदेखि ५२½ घडी जाँदा मुनीश्वर र सूर्यसिद्धान्तको गूढार्थ-प्रकाशकनामका मेरा दुइ छोरा जन्मे ।

रङ्गनाथका छोरा तथा मुनीश्वरका दाजु गूढार्थ-प्रकाशकलाई हेरेर गणितज्ञहरू सुखी होऊन् ।]

यस दिनको गणना गर्दा आएको पञ्चाङ्ग यस प्रकारको छ—

शाके १५२५ चैत्र शुक्ल

गते	वार	तिथि	घडी	पला
वि. सं. १६५९ चत्र १९	बुध	चतुर्दशी	१२।४८	

मुनीश्वरले धेरै ग्रन्थ लेखेका छन् । तिनमध्ये सिद्धान्तशिरोमणिको टीका मरीचि तथा उनको आफ्नै ग्रन्थ सिद्धान्तसार्वभौम मुख्य छन् । मुनीश्वरका ग्रन्थ त मैले पढाउनुपर्दैन । कमलाकरको सिद्धान्ततत्त्वविवेक मैले पढाउनुपर्छ । मुनीश्वरका विचारसाई कमलाकरले धेरै ठाउँमा खण्डन गरेका छन् । मूल कुरो नबुझी खण्डन नबुझिने हुनाले मुनीश्वरका ग्रन्थलाई पनि आफ्नो बुद्धिवर्गले भ्याएसम्म मैले पढ्ने कोशिश गरेको छु । दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपतिले सङ्ग्रह गरेका मुनीश्वरका केही हस्तलिखित ग्रन्थ मेरो कोठामा छन् । मुनीश्वरका प्रकाशित ग्रन्थलाई मैले पाएसम्म खोजी खोजी कियेको छु । तैपनि मुनीश्वरको पाटीसार मैले पाउन सकेको थिइनँ ।

पाटीसार प्रकाशित भएको छ भन्ने सुनेर काशीतिर जान लागेका केही आप्त मानिसलाई यो पुस्तक खोजी किनिदिने अनुरोध पनि गरेँ । तर कसैले पनि ल्याइदिन सकेन* । यस कारण पाटीसार प्रकाशित भएको छ छैन, यस भन्न सक्तिनँ ।

* महावीरको गणितसारसङ्ग्रह पनि पढ्ने इच्छा भयो र नानी देवराज पौडेल (अहिले वाल्मीकि-संस्कृत-महाविद्यालयका प्राध्यापक) विद्यावारिधि गर्न काशी जाँदा पाटीसारको तथा गणितसारसङ्ग्रहको १।१ प्रति खोजी पठाइदिने अनुरोध उनीसंग मैले गरेँ । पाटीसार पाइएन भनी उनले उत्तर पठाए । गणितसारसङ्ग्रहको चाहिँ प्रकाशित पुस्तकबाट मूल भागको मात्र प्रतिलिपि (टाइप) गराई उनले मकहाँ पठाइदिए । सो प्रतिलिपि गर्दा रु. ५०। खर्च पयो । गणितसारसङ्ग्रहको बारेमा पछि म लेख्नेछु ।

राष्ट्रीय अभिलेखालयमा राष्ट्रिय पुस्तकालय (श्री ५ को सरकारले किनेको गुरुज्यू हेम-राजज्यूको पुस्तकालय) बाट पाटीसारको हस्तलिखित १ प्रति आएको रहेछ र सो पुस्तक मैले सार्न लाएँ । शुक्रराज वज्राचार्यले २०२५ को बर्षामा सारिदिए । सार्ने खर्च रु. ३५।१० लाग्यो । हामीलाई श्री ५ को सरकारले निःशुल्क पुस्तक सार्न दिएको छ । यसमा हामी कृतज्ञ हौं ।

मैले सार्न लाई लिएको पुस्तकमा जम्मा ४८ पत्र छन् । ती पत्र १५ अङ्गुल लम्बा. ८ अङ्गुल चौडा छन् । हरिताल लागेको पाको कागतमा दुवैतिर लेख लेखिएका छन् । पृष्ठै-पिच्छे ७ पङ्क्ति छन् । पङ्क्तिपिच्छे २७ जति अक्षर छन् ।

पाटीसारको दोधो श्लोकमा मुनीश्वरले आफ्नो परिचय यसरी दिएका छन्—

दैवज्ञवर्यगणसन्ततसेव्यपार्श्व—

श्रीरङ्गनाथतनयोऽथ मुनीश्वरोऽहम् ।

पाटीं करोमि गणितस्य सुवासनाढ्यां

ज्योतिर्बिदभंगणितार्णवतारणार्थम् ॥२॥

(१ पत्रबाट)

[मेरो पिताजीको नाम रङ्गनाथ हो । उहाँका नजीकमा सधैं ठूलाठूला ज्योतिषी बसिरहन्थे । मेरो नाम मुनीश्वर हो । ज्योतिष पढ्न खोज्ने बालकहरूलाई गणित पढ्न सजिलो होओस् भनी सोपपत्तिक (उपपत्तिसमेत भएको) पाटीसार बनाउँछु ।]

यसपछि

एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।

अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्खवस्तस्मात् ॥३॥

जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः ।

सङ्ख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वेः ॥४॥ *

(१-२ पत्रबाट)

[एक

दश

शत (सय)

सहस्र (हजार)

अयुत (दश हजार)

लक्ष (लाख)

* यी दुइ श्लोक लीलावतीबाट उद्धरण गरिएका हुन् ।

प्रयुत (दश लाख)

कोटि (करोड)

अर्बुद (दश करोड)

पद्म

खव

निखवं

महापद्म

शङ्कु

जलधि

अन्य

मध्य

पराद्ध

व्यवहार चलाउनाको निमित्त उहिलेका विद्वान्हरूले दश दश गुना हुँदै गएका सङ्ख्याका यी स्थानका नाम कल्पना गरेका हुन् ।]

भनी लेखिएको छ ।

यसपश्चि

अत्रोपपत्तिः

सङ्ख्याभेदज्ञापिका याश्च संज्ञा-

स्तासामानन्त्यं तदानन्त्यतः स्यात् ।

अस्मादेकाद्या नवान्ताः प्रसङ्ख्याः

संज्ञाभेदात् कल्पिताः पूर्ववर्यैः ॥५॥

एतत्संज्ञाभिस्त्वसङ्ख्यप्रसङ्ख्या-

संज्ञासिद्धचर्थं बुधैः कल्पितानि ।

आनन्त्येऽप्यष्टादश स्थानकानि

पूर्वस्थानाद् दिग्गुणान्युत्तराणि ॥६॥

यत्स्थाने स्यादुक्तसंज्ञाङ्किता या

सङ्ख्या सा स्यात् तत्स्थलज्ञापिकायाः ।

सङ्ख्यायाः सद्बोधिका स्थानपङ्क्त्यां

सङ्ख्याभावे शून्यवेशोऽस्त एव ॥७॥

(२ पत्रबाट)

[यसको उपपत्ति

सङ्ख्या अनन्त छन्, यस कारण तिनलाई बुझाउने चिह्न पनि अनन्त नै हुने भए । यस कारण उहिलेका विद्वान्हरूले एकदेखि नौसम्मका सङ्ख्याका भिन्न भिन्न चिह्न कल्पना गरी यी चिह्नबाट सबै सङ्ख्यालाई बुझाउन सकियोस् भनी दश दश गुना हुँदै गएका अठाह्रवटा सङ्ख्याका स्थानका नाम कल्पना गरे । हुनत सङ्ख्या अनन्त छन्, तैपनि व्यवहारका लागि अठाह्रवटा स्थानले पुग्छ भनी अठाह्रवटा स्थान कल्पना गरिएका हुन् । जुन स्थानमा जुन चिह्न (अङ्क) रहन्छ, त्यस चिह्नले त्यस स्थानको संख्यालाई बुझाउँछ । जुन स्थानमा सङ्ख्या हुँदैन, त्यस स्थानलाई बुझाउन एकदेखि नौसम्मका संख्याबोधक कुनै चिह्न पनि राख्न नहुने हुनाले त्यहाँ शून्यको चिह्न राख्ने गरेको हो ।]

यस्तो लेखिएको छ ।

यसै गरी उपपत्ति दिँदै यो ग्रन्थ लेखिएको छ । पाटीसारको मुख्य त्रैशिष्ट्य यो छ । यसपछि जम्मा गर्ने र घटाउने रीति उपपत्ति तथा उदाहरण दिई लेखिएको छ । यसपछि गुन्ने रीति उपपत्ति तथा उदाहरण दिई लेखिएको छ । यही प्रसङ्गमा

अथ गुणनार्थं प्रथमप्रकारोत्पन्ना एकादिनवान्तानां प्रत्येकं फाडका लिख्यन्ते ।

(४ पत्रबाट)

[अब पहिलो रीतिबाट १ देखि ९ सम्मका अङ्कका दुनोट ल्याई लेखिन्छन् ।]

भनी १ देखि ९ सम्मका दुनोट लेखिएका छन् ।

यसैबाट मैले पहिले लेखेको लेखको खण्डम हुन्छ ।

यसै गरी यसपछि भागहारको रीति उपपत्ति तथा उदाहरण दिई लेखिएको छ ।

यसपछि वर्ग र वर्गमूलको रीति उदाहरण तथा उपपत्ति दिई लेखिएको छ ।

यसो गरी इत्यभिन्नषड्विधं (६ पत्रबाट) अर्थात् पूर्णाङ्कका जम्मा गर्ने, घटाउने, गुन्ने, भाग लिने, वर्ग गर्ने, वर्गमूल गर्ने यी ६ वटा काम सिद्धि भनी लेखिएको छ ।

लीलावतीमा घन र घनमूल पनि लेखिएका छन् । तर मुनीश्वरले घन र घनमूल छोडि-दिएका छन् । केटाकेटीलाई पढ्दा घन र घनमूलको विशेष उपयोग नहुने संझी तिनलाई छोडिदिएको देखिन्छ ।

भास्करका उदाहरणमा हुनेज्यालसम्म सूत्र नलाई उत्तर ल्याई सूत्रको उपपत्तिको विषयमा विचार गर्न सक्ने विद्यार्थीको मन बनाइदिने, केही गरी सूत्र नलाई नहुने अवस्था पर्न आएमा सूत्र लेखी त्यसको उपपत्ति पनि प्रायः गरिदिने रीति मुनीश्वरले लिएका छन् । पाटीसारको सामान्य परिचय यो हो ।

मुनीश्वरको यो ग्रन्थ विद्यार्थीहरूका लागि उपयुक्त छ । यस विषयमा राम्रो विचार गर्न

यो सानो निबन्धमा सम्भव भएन* । यस ग्रन्थका गुण दोषको परीक्षा पनि अहिले हुन सकेन ।
अब मुनीश्वरको समयको इतिहासको झलक देखाई यो निबन्ध टुङ्ग्याउँछु ।

ये शाहजाहाँतुरगाः पराशा-

वनीशसंप्रेषितवाजियुक्ता : ।

जाताः कुवेदाष्टयमा तयोस्तु

भेदोऽङ्कदन्ता वद तन्मिती माम् ॥७७॥

(पाटीसार, सङ्क्रमण, १३ पत्रबाट)

[बादशाह शाहजहाँका घोडासँग पश्चिमका राजाले पठाएका घोडा मिलाउँदा २८४१ घोडा भए । ती दुइ थरी घोडाको अन्तर ३२९ हुन्छ भने ती दुइ थरी घोडाका मान बताऊ ।]

यताबाट शाहजहाँको दरबारसँग मुनीश्वर परिचित थिए भन्ने थाहा हुन्छ । शाहजहाँको राज्यकाल वि. सं. १६८४ देखि १७१५ सम्म हो । यस कारण यही समयभित्रमा पाटीसार बनेको देखिन्छ । शाहजहाँको विषयमा आफ्ना अरू ग्रन्थमा पनि मुनीश्वरले चाखलाग्दा कुरा लेखेका छन् । त्यस विषयमा पछि लेखिनेछ ।

चतुर्दशरौप्यमुद्राणामेका सुवर्णमुद्रा

(१५ पत्रबाट)

[१४ चाँदीका मुद्रा (रुपियाँ) को १ सुवर्णमुद्रा (असर्फी) हुन्छ ।]

यताबाट मुनीश्वरको समयमा चाँदी र सुनको भाउमा १ र १४ अनुपात भएको देखिन्छ । आजभोलि चाँदी १ तोलाको रु. ७।२५, सुन १ तोलाको रु. २९४। पछि । यस कारण चाँदी र सुनको मोलको अनुपात १ र ४०.५५ (पुगनपुग ४१) हुन्छ यस कारण अहिले सुनको अपेक्षा चाँदीको मोल धेरै (३ गुनाजति) तल खसेको छ भन्ने देखिन्छ ।

[यस निबन्धलाई तयार गर्दा मेरो साथ रही नानी दिनेशराज पन्तले काम गरिदिएका हुन् । मुनीश्वरको जन्मदिनको गणना नानी देवीप्रसाद भण्डारीले गरिदिएका हुन् । पाटीसारलाई मूलसँग भिड्याई सुदृचाउने काममा नानी मङ्गलदास प्रधानाङ्ग, गौतमवज्र बज्राचार्य, महेश्वरराज पन्तले काम गरिदिएका हुन् । सबैलाई यथोचित धन्यवाद छ ।]

* पाटीसारको विषयमा केही बढ्ता कुरा लेखिएका पनि छन् । तर अहिले पूर्णिमाका सानो शरीरले तिनलाई प्रकाश गर्ने ठाउँ दिएन ।

(क्रमगत)

वीर भक्ति थापा

-महेशराज पन्त

वि. सं. १८७१-७२ मा अंग्रेजसँग भएको लडाइँमा भक्ति थापाले रणभूमिमा प्राण त्यागेकाले यो युद्धसँग भक्ति थापाको निकै सम्बन्ध छ । साँच्चै भन्नु भने भक्ति थापाको यति नाउँ भएको यही लडाइँमा लडेर नै हो । यस कारण भक्ति थापाको यस जीवनीमा यस लडाइँको भक्ति थापासँग सम्बद्ध भागको चर्चा गर्नु प्रसङ्ग नमिल्दो ठहरोइन भन्ने ठानी यसै अनुसार काम गरिन्छ ।

वि. सं. १८७१ को जेठ असारदेखि अंग्रेजले नेपालमा हमला गर्छ भन्ने हल्ला चलन लागेको थियो । साउनमा त यो हल्ला झन् व्यापक रूपमा मच्चिन लाग्यो । यसरी अंग्रेजले हमला गर्छ भन्ने हल्ला चलेकोले शत्रुको मुकाबिला गर्न आवश्यक बन्दोबस्त मिलाउनु जरूरी भयो । यस कारण सुदूर पश्चिमको नेपाली प्रदेशका शासक बूढाकाजी अमरसिंह थापाले आफ्ना मात-हतका सबै उच्च पदाधिकारीहरूलाई ठाउँठाउँबाट झिकाई भदौमा एउटा सभा गरे । यस सभामा हाम्रा भक्ति थापा पनि उपस्थित थिए* ।

* उपान्त जेठ असारको मैलादेखी देसका भला मानिस जिमीदार भलादमीहरू अवश्य फिरंगी चढ्छ भन्दा खबर ल्याउन लाग्यो ... फेरि साउनमा सबै बोलन लाग्यो, फिरंगी अवश्य चढ्छ भन्दा खबर सुन्दा रणजोर भक्ति थापालाई चीठ्ठी लेखियो, तिमिहरू सर्वथा यहा आइपुग भन्दा काजिका र आफ्ना घरमा परिवारको चटारो उठेको थियो, तेसपछि रवास्नी छोरा बुझाउनु मिलाउनु पाठ गर्दथ्यो, नाहान सुगाठोरबाट पनि भक्ति थापा रणजोर थापा भैरवसिं पेति आया, उहा भयाका भारदार अम्बरसिं थापा जसपाउ थापा रणवीरसिं बस्न्यात् लक्ष्मीविर साही अजम्बर पंथ अरिमर्दन निर्भर्यासि अरु जो भयाका सुब्बा सर्दार सुबेदारसम्मका मानिस बली सल्लाह हुन लाग्यो, अवश्य फिरंगी चढस, नचढस, आपनु चाँजो गरिराखनु, कहा परिवार राखन्या हो, कहा कहा आया कसकसले हात्रु, यो ठीक जसले जस्तो देखछौ भन भनि काजि अम्बरसिं थापाले भन्दा कप्तान भक्ति थापाले भन्दा, मुख्य परिवार डोटी कुमाउ पुन्याउनुया हो, तेति गर्दै भयन भन्दा गढका फलाना जग्गामा राखनु, तहाँ पनि भएन भन्दा प्राग्ग मेरा चित्तले देख्याको त सुगाठोरै राखन्या हो, अरु ठाउ राखता पछि फितलो पर्न जान्ना भनि भक्ति थापाले भन्दा यस्ता कुरा होइनन् संघी अँह्ले परिवार लँजादा त नाहानदेखी पुढो श्रीनगरदेखी वडो बिचमा लँजादा डाक हानिदिया वितवल पर्ला, मुख्य ऐह्ले परिवार लँजादाखेरि राख्ने

लडाई थाल्नुभन्दा अगाडि नेपालको गतिविधि बुझ्न कम्पनीसर्कारले निकै प्रयत्न गरेको थियो । यसै प्रसङ्गमा कलकत्ताबाट एक जना अंग्रेज अमरसिंह थापाकहाँ नोकरी गर्ने निहुँ पारी त्यतातिरको सामरिक अवस्था बुझ्न भदौमा उनीकहाँ आयो । तर राजनीतिको दाउपेच उस्तो नबुझेका अमरसिंह थापाले त्यसलाई दिनको २ रुपियाँ तलब दिई आफूकहाँ राखे । यसैबीच अमरसिंह थापाले आफ्ना अधीनका भारादारहरूको सभा गराए । यो सभाको कुरा बुझीवरी त्यो अंग्रेजले आएको सातै दिनको दिन कुलेलम ठोक्यो★ ।

नेपालका वशवर्ती पश्चिमा राजारजौटाहरूलाई नेपालको विरोधमा भड्काउन कम्पनीसर्कारले निकै उद्योग गरेको थियो । यसै सिलसिलामा त्यतातिरका राजारजौटा र ठूलाठालूहरूलाई नेपालपट्टि नलागी हामीपट्टि लागे तिम्रो बनिबनाउ गरिदिउँला भनी कम्पनीसर्कारले चिठी तयार पारेको थियो । त्यसै गरी कोटीका राणा (राजा)ले आफ्ना प्रजालाई नेपालको विरोधमा उठाउन चिठी लेखेका थिए । यी दुवैथरी चिठी असोज महीनामा एउटा मान्छे बाँड्दै हिंडिरहेको थियो । यसरी आफ्नो मुलुकमा आई आफ्नो देशका बासिन्दालाई आफ्नो देशको विरोधमा भड्काउन लेखिएका चिठी बाँडिरहेको थाहा पाएर नेपालीहरूले त्यस मानिसलाई पत्नी अमरसिंह थापा बसेको ठाउँ अर्कीमा पुऱ्याए । त्यसपछि त्यो हलकारालाई कैदमा हाली उसले बाँडी नसकेका चिठी खोसिए तथा बाँडिसकेका मध्येमा पनि थाहा पाइए जति ठाउँबाट फिर्ता पनि ल्याइए☀ ।

परोडन परैन. सुगाठोरका अर्थलाई पनि परियार राखन्या ठाउ पनि होइन. ती कुरा होइन्. बरु ठाउ अवश्य देखाको त भन् भन्छौ त मेरा अर्थलाई कहलूर हाच्चो छ. राजगढीबरोबर कांही देखतीन भनि काजीले भन्ना तपाइले देखा भया तानि भनि सबै भारदारले भन्या यहा आया म हानुला भनि दुइ बाबुछोराको भनाभान् मात्र भयो. आफु कटाहा कहलाया. अरु भारदारहेरुले केही बोलेनन्. उत्तिमा कचहरि उठी गया. भोलीपल्ट चिगा हेर्न लाग्या. आफै भित्र बसिकन आफु आफु भारदार भित्र बसि बन्दोबस्त बाधि-१०।१२ बसी आफु आफु बस्याका जग्गामा गया. यो भदौमा भयाका कुरा हुन्.

(इतिहास-प्रकाश १ अङ्क ३१ पृ. बाट)

★ तस्तै बीच ७१ सालका भदौमा कलकत्तादेखि गेरा १ आई काजी अम्बरसिंह थापासँग गयो र तिम्रो नोकरी गर्न आयाँ भनेछ र क्या होला बस् भनी रोजको २ रुपैया तलब दिई राख्याको थियो. तहापछि भारादारहरू बसी कौसल गरी लडाईं गर्नाकिन कुच भयो. त्यो नोकरी गर्न आई बस्याको अंगरेज ७ दिन बसी लशकरको तजबीज गरी आफ्ना राजमा भागी गयो.

(भाषावंशावलीबाट)

फेरि असोजका मैनामा जग्गाजग्गाका ठकुराजी राना सयता महर मुखिया जिम्बिदारलाई फिरंगीले तस्रा यस्तो गरि बसाइदिउला भन्या मोहर ली पठायाको मानिस कोटीका रानाले सारा मुलुकलाई लेख्याको चिठीका मुटुरा मानिससम्मैत पत्नी काजीसित अर्कीमा ल्याइ पुऱ्यायो. मानिसलाई चिडिमा हाल्या. चिठी हेर्दा सारा मुलुकलाई लेख्याका रह्याछन्. कसैलाई बाँडी हालेछन्. कसैका रह्याका छन्. बाडीयाका पनि मानिस पठाइ पत्नी ल्याया.

(इतिहास-प्रकाश १ अङ्क ३१ पृ. बाट)

यसको ५।७ दिनपछि अंग्रेजपट्टि मिलेका नेपाली जिमीदारहरूले पानीमा बिख हालिदिएकाले त्यतातिरका प्रजामा भातङ्क फैलिन गयो । यसपछि पानीका मुहानहरूमा कडा चौकी राखिए* ।

वि. सं. १८७१ को घटस्थापना आश्विनमासान्तको दिन अर्थात् असोज ३० गते पर्ने गएको थियो★ । यसैले दसैँको भौका छोपेर अंग्रेजले हमला बर्ख भन्ने हल्ला व्यापक रूपमा चलन गएको थियो । ठीक यही समयमा अमरसिंह थापाकहाँ अक्टर्लोनीको दूत रामदास थापाको सन्धो-बिसन्धो बुझ्न आयो । रामदास थापालाई आराम नभएको भए जसरी हुन्छ सम्झाई बुझाई यहाँ लिएर आ, हामी औषधि गराई निको पारी पठाउँछौं भनी अक्टर्लोनीले भन्नुभएको छ भनी त्यो दूतले अमरसिंह थापालाई भन्यो । यस ताका रामदास थापाको जीउ फेरि ठीक नभएकोले पठाउने कि के गर्ने भनी अमरसिंह थापाले आफ्ना जहानबच्चासँग सल्लाह गरे । तर अंग्रेजसँग लडाइँ चलने जस्तो भइरहेको बेलामा छोरालाई अंग्रेजकहाँ पठाउनु उचित नलागेकोले २।४ दिन त्यो दूतलाई आफूकहाँ राखी बिदा गरी पठाउने विचार अमरसिंह थापाले गरे❀ ।

यसभन्दा अघि पनि रामदास थापा बिरामी पर्दा २ महीना जति आफूकहाँ उनलाई राखी औषधि गराइवरी सन्धो भएपछि अक्टर्लोनीले वि. सं. १८७१ को वैशाखमा उनलाई अमरसिंह थापाकहाँ पठाइदिएका थिए ❀ ।

यसै बीच कार्तिक ६ गते अंग्रेजी सेना देहरादूनतिर आएकोले ❀ अक्टर्लोनीको सो दूत

* फेरि ५।७ विपछि त जिमीदारले पानीमा बिख पनि हाल्न लाग्यो. सबैले जग्गा-जग्गाका मुखियालाई अब पक्रन्या हो. इन्लाइ कैत नगन्या हुन्याछै(न). कइत गन्यापछि सबै काबुमा आउनछ भन्दा जिमीदारहरूले काजिमीत बस्ता न यो सल्लाह ठहरेन. नठहर्दा पानिमा चौकि मात्र राख्यो.

(इतिहास-प्रकाश १ अङ्क ३१ पृ. बाट)

★ वि. सं. १८७१ आश्विनशुक्ल

गते तिथि घडी पला

असोज ३० परेवा २२ ५९ घटस्थापनं दि घ ९।२५

(पात्रोबाट)

❀ फिरंगीको बकील पनि रामदास थापालाई पनि संच भएन. नभयाको भया अधिको डाकधर पनि छैन. अर्कै डाकधर छ. जस्तरहले रामदास थापा सम्झाई बडाकाजीसंग बिनित गरी तेही आयापछि बन्दबस्त गरौंला. तेसलाई संच हुन्या परिपाठ गरि यहाँबाट पठाउला भन्या चिट्ठी मुखजम्मनि कह्यो. आपना बाबु छोरा परियार बसी कसो होला भन्या मतो सल्लाह गन्या. बकिललाई त २।४ दिन रहुापछि बिदा गरौला भनि उ रह्यो.

(इतिहास-प्रकाश १ अङ्क ३१ पृ. बाट)

❀ पूर्णिमा २२ पूर्णाङ्क १२३ पृ.

❀ पूर्णिमा १ पूर्णाङ्क ४८ पृ.

आएको कुरा अमरसिंह थापाले छलङ्गसँग बुझे । बाहिर लोलोपातो गरी रामदास थापालाई आफूकहाँ लगी उनलाई अँठ्याइराख्ने अक्टर्लोनीको नीति देख्दा अमरसिंह थापालाई हुनसम्म रिस उठ्यो । झन् यही बेलामा मलाई १५ दिनको बिदा दिई पठाएको हो, मलाई निकै अबेर भयो भनी त्यो दूतले भन्दा बलेको आगोमा बिउ थपे जस्तो भयो र अमरसिंह थापाले त्यो दूतलाई साफसँग झण्टी फिर्ता पठाइदिए । देहरादूनमा शत्रु आएकोले नाहानको सुरक्षाको लागि टीकाको साइत गरी कार्तिक ९ गतेको दिन काजी रणदीपसिंह बस्नेत र लक्षवीर शाहिको मातहतमा अमरसिंह थापाले नाहानमा फौज पठाए* ।

(क्रमशः)

(क्रमागत)

दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाण्डेले बनाएको

रत्नदीप

सम्पादक तथा अनुवादक—रामजी तेवारी

३६ प्रक्रम—वि. सं. १८५४ भन्दा अगाडिका शुक्रको शीघ्रोच्चका ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) त्याउने उदाहरण

* फेरि दूनमा अंरेजको फौज निस्क्यो भन्दा खबर आयो. आउदा जो भयाका भारादार बत्ती सल्लाह ठहराया. काजी रणदीपसिंह लक्ष्मीवीर साहीले आपना जो भयाका कम्पनी ली नाहान जानु भनि टीकैको सायत गरी हिड्या. जो फिरंगीको वकिल आयाको थियो. उसलाई दगा दिन हाम्रो छोगे पक्रन पो आंट्याको रहेछ. हामीसित घस्ता ईष्टचारी ढपका कुरा गर्न आउन्थ्या. वहाँ फौज बढी आइजान्थ्या भन्दा वकीलले १५ दिनभित्रमा मलाई घस कुराको षबर ली आउनु भनि पठायाको हो. धेरै दिन भया भमि म अधि पनि भन्दै थिया भनी उसले भन्दा काजीले जो मुव आयो. भन्ना नभन्ना कुरा गरीकन जा तँ यहाँ नबसस भनि उसलाई धपाईदिया.

(इतिहास—प्रकाश १ अङ्क ३१ पृ. बाट)

१ उदाहरण

विक्रमसंवत् १८५३ को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) ल्याउँदा

विक्रमसंवत् १८५३ को वर्षगण ऋण १ हो (३ प्रक्रमको १ उदाहरण हेर्नुहोस्) । वर्षगण ऋण १ लाई २२५ ले गुन्दा गुणनफल ऋण २२५ अंश आउँछ । गुणनफल ऋण २२५ अंशलाई ११४० ले भाग लिँदा लब्धि ऋण ० अंश ११ कला ५० विकला ३१ प्रतिविकला ३५ प्रतिप्रतिविकला आउँछ । अंशादि यो लब्धि ऋण ०।११५५०।३१।३५ लाई गुणनफल ऋण २२५ अंशमा जोड्दा योगफल ऋण २२५ अंश ११ कला ५० विकला ३१ प्रतिविकला ३५ प्रतिप्रतिविकला आउँछ । अंशादि यो योगफल ऋण २२५।११५५०।३१।३५ बाट २८ अंश ३० कला घटाउँदा (अंशादि ऋण २२५।११५५०।३१।३५ मा ऋण २८ अंश ३० कला जोड्दा) शेष ऋण २५३ अंश ४१ कला ५० विकला ३१ प्रतिविकला ३५ प्रतिप्रतिविकला आउँछ । अंशादि यो शेष ऋण २५३।४१।५०।३१।३५ लाई ३६० अंशबाट घटाउँदा शेष १०६ अंश १८ कला ९ विकला २८ प्रतिविकला २५ प्रतिप्रतिविकला आउँछ । यस कारण वि. सं. १८५३ को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) १०६ अंश १८ कला ९ विकला २८ प्रतिविकला २५ प्रतिप्रतिविकला हुन्छ ।

अं. । क. । वि. । प्र. । प्र.प्र.वि

२२५	११४०)	-२२५ अंश (-० । ११ । ५० । ३१ । ३५	
× (-१) वर्षगण	७६)	१५	
— २२५ अंश		× ६०	
		१५	६००
	१९)	× १५	५७
		७५	३०
		१५	१९
		२२५	११
		१९	× ६०
		३५	६६०
		१९	५७
		१६	९०
		× ६०	
		९६०	
		९५	
		१०	
		× ६०	

अं. । क. । वि. । प्र. । प्र.प्र.वि.

-२२५ । ० । ० । ० । ० । ०

- ० । १११ । ५० । ३१ । ३५

-२२५ । १११ । ५० । ३१ । ३५

अं. । क. । वि. । प्र. । प्र.प्र.वि.

-२२५ । १११ । ५० । ३१ । ३५

- २८ । ३० । ० । ० । ० । ०

-२५३ । ४१ । ५० । ३१ । ३५

अं. । क. । वि. । प्र. । प्र.प्र.वि.

३६० । ० । ० । ० । ० । ०

-२५३ । ४१ । ५० । ३१ । ३५

१०६ । १८ । ९ । २८ । २५ ।

वि. सं. १८५३ को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेषसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च)

२ उदाहरण

वि. सं. १७३८ को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेषसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) ल्याउँदा

विक्रमसंवत् १७३८ को वर्षगण ऋण ११६ हो (३ प्रक्रमको २ उदाहरण हेर्नुहोस्) । वर्षगण ऋण ११६ लाई २२५ ले गुन्दा गुणनफल ऋण २६१०० अंश आउँछ । गुणनफल ऋण २६१०० अंशलाई ११४० ले भाग निदा लब्धि ऋण २२ अंश ५३ कला ४१ विकला ३ प्रतिविकला ९ प्रतिप्रतिविकला आउँछ । अंशादि यो लब्धि ऋण २२।५३।४१।३।९ लाई गुणनफल ऋण २६१०० मा जोड्दा योगफल ऋण २६१२२ अंश ५३ कला ४१ विकला ३ प्रतिविकला ९ प्रतिप्रतिविकला आउँछ । अंशादि यो योगफल ऋण २६१२२।५३।४१।३।९ बाट २८ अंश ३० कला घटाउँदा (अंशादि ऋण २६१२२।५३।४१।३।९ मा ऋण २८ अंश ३० कला जोड्दा) शेष २६१५१ अंश २३ कला ४१ विकला ३ प्रतिविकला ९ प्रतिप्रतिविकला आउँछ । २६१५१ अंशलाई ३६० ले तष्ट गर्दा २३१ शेष रहन्छ । यस कारण अंशादि ऋण २३१।२३।४१।३।९ हुन्छ । अंशादि यो शेष ऋण २३१।२३।४१।३।९ लाई ३६० अंशबाट घटाउँदा शेष १२८ अंश ३६ कला १८ विकला ५६ प्रतिविकला ५१ प्रतिप्रतिविकला आउँछ । यस कारण विक्रमसंवत् १७३८ को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेषसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) १२८ अंश ३६ कला १८ विकला ५६ प्रतिविकला ५१ प्रतिप्रतिविकला हुन्छ ।

२७ प्रश्नमाला

तल दिइएका वर्षका शुक्रको शीघ्रोच्चका ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालका शुक्रको शीघ्रोच्च) ल्याऊ ।

(१) विक्रमसंवत् १८११	(७) विक्रमसंवत् १९१६	(१३) विक्रमसंवत् १३५२
(२) विक्रमसंवत् १८१०	(८) विक्रमसंवत् १९१५	(१४) विक्रमसंवत् १३५३
(३) विक्रमसंवत् १७४०	(९) विक्रमसंवत् १५३८	(१५) विक्रमसंवत् १
(४) विक्रमसंवत् १७३९	(१०) विक्रमसंवत् १५३७	(१६) विक्रमसंवत् ०
(५) विक्रमसंवत् १७३१	(११) विक्रमसंवत् १४४४	
(६) विक्रमसंवत् १७३२	(१२) विक्रमसंवत् १४४३	

उत्तर

	अंश	कला	विकला	प्रतिविकला	प्रतिप्रतिविकला
[१]	८	०	४७	२२	६
[२]	१४२	४८	५६	५०	३२
[३]	२१९	०	०	०	०
[४]	३५३	४८	९	२८	२५
[५]	३५२	१३	२५	१५	४७
[६]	२१७	२५	१५	४७	२२
[७]	१४	३१	३४	४४	१३
[८]	१४९	१९	४४	१२	३८
[९]	८९	७	५३	४१	३
[१०]	२२३	५६	३	९	२८
[११]	१६०	३४	४४	१२	३८
[१२]	२९५	२२	५३	४१	३
[१३]	३२२	२५	१५	४७	२२
[१४]	१८७	३७	६	१८	५७
[१५]	२८०	४६	३४	४४	१३
[१६]	५५	३४	४४	१२	३८

२७ प्रश्न-विक्रमसंवत् २०२२ को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) अंशादि ४।३९।२८।२५।१६ र विक्रमसंवत् २०२३ को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) २२९।५१।१८।५६।५१ छत् । यी उदाहरणबाट १ वर्षमा शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) अंशादि २२५।३१।५०।११।३५ बढ्दो रहेछ भन्ने देखिन्छ । यस कारण

२२५।११।५०।३१।३५ लाई १, २, ३ इत्यादिले गुन्दा तथा विक्रमसंवत् ० को अशादि शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव* (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) लाई क्षेपक नाम दिंदा तलको सारणी बन्न आउँछ ।

८ सारणी

क्षेपक [वि. सं. ० को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च)]

अं. । क. । वि. । प्र. । प्र.प्र.वि.

५५ । ३४ । ४४ । ४ । ३०

वर्षको	अंश	कला	विकला	प्रतिविकला	प्रतिप्रतिविकला
१	२२५	११	५०	३१	३५
२	९०	२३	४१	३	१०
३	३१५	३५	३१	३४	४५
४	१८०	४७	२२	६	२०
५	४५	५९	१२	३७	५५
६	२७१	११	३	९	३०
७	१३६	२२	५३	४१	५
८	१	३४	४४	१२	४०
९	२२६	४६	३४	४४	१५
१०	९१	५८	२५	१५	५०
२०	१८३	५६	५०	३१	४०
३०	२७५	५५	१५	४७	३०
४०	७	५३	४१	३	२०

* वि. सं. १८५४ को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) ३३१ अंश ३० कला हुन्छ भनी लक्ष्मीपतिले बोलेका छन् । १ वर्षको शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) को गति अंशादि २२५।११।५०।३१।३५ हुन्छ ।

यस कारण शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) को गतिलाई १८५४ ले गुनी आएको गुणनफललाई ३३१ अंश ३० कलाबाट घटाउँदा विक्रमसंवत् ० को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) आउँछ ।

२२५।११।५०।३१।३५ लाई १८५४ ले गुन्दा गुणनफल अंशादि २७५।५५।१५।५५।३० आउँछ । गुणनफल अंशादि २७५।५५।१५।५५।३० लाई ३३१ अंश ३० कलाबाट घटाउँदा अंशादि ५५।३४।४४।४।३० आउँछ । अंशादि ५५।३४।४४।४।३० विक्रमसंवत् ० को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) हुन्छ ।

वर्षको	अंश	कला	विकला	प्रतिविकला	प्रतिप्रतिविकला
५०	९९	५२	६	१९	१०
६०	१९१	५०	३१	३५	०
७०	२८३	४८	५६	५०	५०
८०	१५	४७	२२	६	४०
९०	१०७	४५	४७	२२	३०
१००	१९९	४४	१२	३८	२०
२००	३९	२८	२५	१६	४०
३००	२३९	१२	३७	५५	०
४००	७८	५६	५०	३३	२०
५००	२७८	४१	३	११	४०
६००	११८	२५	१५	५०	०
७००	३१८	९	२८	२८	२०
८००	१५७	५३	४१	६	४०
९००	३५७	३७	५३	४५	०
१०००	१९७	२२	६	२३	२०
२०००	३४	४४	१२	४६	४०
३०००	२३२	६	१९	१०	०
४०००	६९	२८	२५	३३	२०
५०००	२६६	५०	३१	५६	४०
६०००	१०४	१२	३८	२०	०
७०००	३०१	३४	४४	४३	२०
८०००	१३८	५६	५१	६	४०
९०००	३३६	१८	५७	३०	०
१००००	१७१	४१	३	५३	२०

३८ प्रक्रम-८ सारणीबाट इष्ट विक्रमसंवत्को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) ल्याउने रीति ।

इष्ट विक्रमसंवत्को सहस्रस्थानीको अंशादि, शतस्थानीको अंशादि, दशस्थानीको अंशादि, एकस्थानीको अंशादिसमेत जोड्नु । योगफल क्षेपकमा जोड्नु । योगफल इष्ट विक्रमसंवत्को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) हुन्छ । अंश ३६० भन्दा बढ्दा भए ३६० ले तष्ट गर्नु (३६० ले भाग लिई शेष मात्र लिनु ।)

जस्तै—

विक्रमसंवत् १८७१ को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च) ल्याउँदा ।

	अं. । क. । वि. । प्र. । प्र.प्र.वि.
१००० वर्षको अंशादि	१९७।२२ । ६ । २३ । २०
८०० वर्षको अंशादि	१५७।५३ । ४१ । ६ । ४०
७० वर्षको अंशादि	२८३।४८ । ५६ । ५० । ५०
१ वर्षको अंशादि	२२५।११ । ५० । ३१ । ३५
<hr/>	<hr/>
१८७१	१४४।१६ । ३४ । ५२ । २५

क्षेपक = वि. सं. ० को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव
(मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च)

	अं. । क. । वि. । प्र. । प्र.प्र.वि.
१८७१ वर्षको शुक्रको शीघ्रोच्चको गति	५५ । ३४ । ४४ । ४ । ३०
वि. सं. १८७१ को शुक्रको शीघ्रोच्चको	१४४।१६ । ३४ । ५२ । २५
ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च)	<hr/>
	१९९।५१ । १८ । ५६ । ५५

२८ प्रश्नमाला

३८ प्रकमको रीतबाट तल दिइएका वर्षका शुक्रको शीघ्रोच्चका ध्रुव (मेघसङ्क्रान्तिको शुक्रको शीघ्रोच्च) ल्याऊ ।

(१) वि. सं. २०२३	(२) वि. सं. २०२२	(३) वि. सं. २०२१
(४) वि. सं. २०२०	(५) वि. सं. २०१९	(६) वि. सं. २०१८
(७) वि. सं. १८६०	(८) वि. सं. १८६१	(९) वि. सं. १८६७
(१०) वि. सं. १८६८	(११) वि. सं. १८६९	(१२) वि. सं. १८७०
(१३) वि. सं. १९६०	(१४) वि. सं. १९६१	(१५) वि. सं. १९७०
(१६) वि. सं. १९७१	(१७) वि. सं. १८५४	(१८) वि. सं. १८५५
(१९) वि. सं. १८११	(२०) वि. सं. १८१०	(२१) वि. सं. १७४०
(२२) वि. सं. १७३९	(२३) वि. सं. १७३१	(२४) वि. सं. १७३२
(२५) वि. सं. १६१६	(२६) वि. सं. १६१५	(२७) वि. सं. १५३८
(२८) वि. सं. १५३७	(२९) वि. सं. १४४४	(३०) वि. सं. १४४३
(३१) वि. सं. १३५२	(३२) वि. सं. १३५३	(३३) वि. सं. १
(३४) वि. सं. ०		

उत्तर

	अंश	कला	विकला	प्रतिविकला	प्रतिप्रतिविकला
[१]	२२९	५१	१८	५७	३५
[२]	४	३९	२८	२६	०
[३]	१३९	२७	३७	५४	२५

	अंश	कला	विकला	प्रतिविकला	प्रतिप्रतिविकला
[४]	२७४	१५	४७	२२	५०
[५]	४९	३	५६	५१	१५
[६]	१८३	५२	६	१९	४०
[७]	२४२	४१	३	९	३०
[८]	१०७	५२	५३	४१	५
[९]	१९	३	५६	५०	३५
[१०]	२४४	१५	४७	२२	१०
[११]	१०९	२७	३७	५३	४५
[१२]	३३४	३९	२८	२५	२०
[१३]	८२	२५	१५	४७	५०
[१४]	३०७	३७	६	१९	२५
[१५]	१७४	२३	४१	३	४०
[१६]	३९	३५	३१	३५	१५
[१७]	३३१	३०	०	•	०
[१८]	१९६	४१	५०	३१	३५
[१९]	८	०	४७	२१	५५
[२०]	१४२	४८	५६	५०	२०
[२१]	२१८	५९	५९	५९	३०
[२२]	३५३	४८	९	२७	५५
[२३]	३५२	१३	२५	१५	१५
[२४]	२१७	२५	१५	४६	५०
[२५]	१४	३१	३४	४३	१०
[२६]	१४९	१९	४४	११	३५
[२७]	८९	७	५३	३९	४०
[२८]	२२३	५६	३	८	५
[२९]	१६०	३४	४४	१०	५०
[३०]	२९५	२२	५३	३९	१५
[३१]	३२२	२५	१५	४५	१०
[३२]	१८७	३७	६	१६	४५
[३३]	२८०	४६	३४	३६	५
[३४]	५५	३४	४४	४	३०

यहाँ सूत्र (३५, ३६ प्रक्रमका रीत) बाट आएका उत्तर र ८ सारणी (३७, ३८ प्रक्रमका रीत) बाट आएका उत्तरमा अलिकता फरक छ (पूर्णिमा १४ अङ्कको १८७ पृष्ठ हेनुहोस्) ।
(क्रमशः)

भूल-स्वीकार तथा आत्मसंशोधन

‘अभिलेख-संग्रह’ ९ भागको २४ पृष्ठमा हामीले राजा गुणकामदेवको पालाको ने. स. १०७ को पाटन कुम्भेश्वर घाँयबुको अभिलेख प्रकाशित गरेका छौं । त्यहाँको देवताको स्तुति-रूपको श्लोकको पाठ हामीले यस्तो छपाएका थियौं—

“ नमश्श्रीललितेशाय शुद्धजत्रिगुणात्मने ।
देवात्मजवशाय भुक्तिमुक्तिप्रदायिने । ”

यस श्लोकमा परेको ‘शुद्धज’ यो पाठ अशुद्ध छ, शुद्ध पाठ ‘सर्वज’ हो भनी हालै श्रीहेमराज शाक्यले लेखनुभएको छ । (‘अभिलेख-प्रकाश’ को प्राक्कथनको ३ पृष्ठ) यसपछि यो कुरा टुङ्गघाउन फेरि हामीले मूल अभिलेखसंग पाठ भिडाई हेर्‍यो । यसबाट ‘सर्वज’ पाठ नै शुद्ध हो भन्ने टुङ्गो लागेको छ ।

आफ्नो अशुद्धि घाहा पाढनासाथ संशोधन गर्ने हाम्रो नियमअनुसार यो भूल-स्वीकार गरिएको हो । हाम्रो अशुद्धि देखाइदिनुभएकोमा हामी श्रीहेमराज शाक्यलाई धन्यवाद दिन्छौं ।

यसै प्रसङ्गमा हाम्रो एउटा अर्को अशुद्धि पनि सन्ध्याउनुपरेको छ । २०२७ ज्येष्ठ ३ गते शनिवारको गोरखापत्रमा सम्पादकज्यूको नाउँमा एउटा पत्र हामीले छपाएका थियौं । त्यहाँ ‘प्रतापमल्लले तलेजु त्रिशूलडबलीको स्तम्भलेखमा आफ्ना बाजे हरिहरसिंहको वर्णन गर्दा ‘सच्चिदावतंस’ भनी लेखाएका छन्, भन्ने वाक्य परेको छ । यहाँ ‘त्रिशूलडबलीको अभिलेख’ मात्र हुनुपर्नेमा ‘स्तम्भलेख’ हुन गएकोले यो अशुद्ध भएको छ । टुङ्गे खामोमा कुँदिएको अभिलेखलाई स्तम्भलेख भनिन्छ । प्रतापमल्लको उक्त अभिलेख टुङ्गे खामोमा कुँदिएको छैन, शिलापत्रमा कुँदिएको छ ।

हामी वक्तव्य

‘दौलो’ त्रैमासिक पत्रिकाको ६ वर्ष २ अङ्कका ५६-६२ पृष्ठमा ऐतिहासिकशिरोमणि बाबुराम आचार्यज्यूसँग भएको प्रश्नोत्तर छापिएको रहेछ । ऐ. शि. ज्यू प्रसिद्ध तथा प्रतिभाशाली विद्वान् हुनुहुन्छ । यस कारण उहाँसँगको प्रश्नोत्तर चाखलाग्दो हुनु स्वाभाविक छ । त्यहाँ हामी पनि मुख्रिणकाले हामीले केही बोल्नुपरेको छ ।

“जङ्गबहादुरलाई धीरशमशेरले मार्न लगाएका हुन् ।”

(५७ पृ. १५ पङ्क्ति)

यो नयाँ कुरो त्यहाँ छापिएको छ । प्रमाणचाहिँ त्यहाँ केही दिइएको छैन । कसैले आज-सम्म यो कुरो भनेको सुनिएको पनि थिएन । जङ्गबहादुर सर्वशक्तिसम्पन्न प्रधान शासक थिए । अरक्षित अबस्थामा उनी रहँदैनथे । आफ्ना भाइहरूदेखि पनि उनी सशङ्क थिए, वदरीनरसिंहको घटनाले यो कुरो थाहा हुन्छ । तब उनलाई धीरशमशेरले कसरी मार्न लाए । जङ्गबहादुरका छोराहरू थिए तथा पछिसम्म पनि उनीहरू शक्तिसम्पन्न थिए । उनीहरूले के हेरिरहे । फेरि जङ्गबहादुरलाई मारेर धीरशमशेर प्रधान शासक बन्न सकेनन् । जङ्गबहादुरपछि रणोद्दीपसिंह श्री ३ महाराज भए । यो कुरो कसरी भयो ।

यस विषयका सबै प्रमाण पेश हुनुपर्छ । अनि मात्र यो कुरो सिद्ध हुन्छ ।

“प्रश्न-इतिहास संशोधक मण्डल तपाईंका कृतिलाई भ्रम प्रमाणित गर्छ, तपाईं लेखन छोड्नु हुन्छ । यसो गर्नु भन्दा इतिहास संशोधक मण्डल-संगै मिलेर काम गर्दा आपत्ति छ ?

उत्तर-आफ्नो गल्ती इतिहास संशोधक मण्डल स्वीकार गर्दैन । आफैँ मैँ हूँ भन्ने थिनीहरूको नीतिसंग म सहमत छैन । दुवै एक ठाउमा मिलेर इतिहासको खोज गर्दा मलाई केही आपत्ति थिएन र छैन ।”

(६१ पृ.)

(१) संशोधनमण्डलले जति आत्मसंशोधन नेपाली भाषाका कुनै रचयिताले पनि गरेका होओइनन् । (‘इतिहास-संशोधन’ ४२, ४५, ४६, ४७, ४९, ५२ क्रमागत संख्या तथा ‘पूर्णिमा’ २ अङ्कका ४२-४३, ६० पृ., १० अङ्कका ६१ पृ., १२ अङ्कका २१-२२ पृ., १३ अङ्कका ४०-४१ पृष्ठ, यही अङ्कका २००-२०५ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।)

(२) अरूले प्रमाणपूर्वक देखाइदिएका दोषलाई पनि संशोधनमण्डल स्वीकार गर्छ ।

जनकलाल ढकालज्यूले देखाइदिनुभएको दोष स्वीकार गरेको (इतिहास-संशोधन ४२ क्रमागत संख्या)

ऐ. शि. ज्यूले देखाइदिनुभएको दोष स्वीकार गरेको (‘पूर्णिमा’ १२ अङ्कका २१-२२ पृ.)

हेमराज शाक्यज्यूले देखाइदिनुभएको दोष स्वीकार गरेको (यही अङ्कको २१८ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।)

अरूले देखाइदिएका दोषलाई स्वीकार गर्छौं भनी संशोधनमण्डलले बोलेको पनि छ ।
(श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको वक्तव्यको १४ पृ.)

(३) संशोधनमण्डलका सदस्यहरू आफ्ना गुरुका लेखमा रहेका दोष पनि प्रमाण दिई देखाई संशोधनको काम गर्छन् । (धनवज्र वज्राचार्य + ज्ञानमणि नेपालको इतिहास-संशोधन ४ संख्या, लक्ष्मण सत्याल + अक्रूर कुइँकैलको इतिहास-संशोधन ११ संख्या, व्याकरण-संशोधन ५ संख्या, 'पूर्णिमा' ८ अङ्कको ४५ पृ, १३ अङ्कका ४०-४१ पृष्ठ, १९ अङ्कका १८२-८३ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।)

यस्तो हुँदाहुँदै पनि यस्तो कुरो किन बोलियो । यो कुरो विचारणीय छ ।

“प्रश्न-तपाईंको इतिहास संशोधक मण्डल र अरू इतिहासकार प्रतिको धारणा ?

उत्तर-पैसा कमाउने मनोवृत्ति, आफैं ठूलो हुँ भन्ने भावना, किताब छपाएर पाठ्यक्रममा राख्ने धोको नलिएर इतिहासकै तथ्य अनुसन्धान गर्ने व्यक्ति मैले पाएको छैन ।”

(६२ पृष्ठ)

संशोधनमण्डलका सदस्यहरूले आफ्नो खल्तीबाट पैसा हालेर पनि 'पूर्णिमा'हरू चलाएका छन् । यो कुरो 'पूर्णिमा' को प्रत्येक वर्षको आयव्ययको विवरणबाट थाहा हुन्छ । ('पूर्णिमा' ४ अङ्कका १११-१२ पृ., ९ अङ्कको ९३ पृ., १३ अङ्कको ९९ पृ., १७ अङ्कका ८५-८६ पृ., २१ अङ्कको १०९ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।)

संशोधनमण्डललाई कसले कति पैसा दिएको छ, यो कुराको प्रमाण पेश हुनुपर्छ ।

ऐ. शि. ज्यू श्रेष्ठतम इतिहासकार हुनुहुन्छ भनी 'पूर्णिमा' मा धेरै ठाउँमा लेखिएको छ । ('पूर्णिमा' ९ अङ्कको ८० पृ, १५ अङ्कको २२७ पृ, २१ अङ्कका १०५-६ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।) पण्डितवर पद्मप्रसाद भट्टराईज्यू ठूला धर्मशास्त्रज्ञ हुनुहुन्छ भनेर पनि 'पूर्णिमा' मा लेखिएको छ । ('पूर्णिमा' १६ अङ्कका ४१५-१८ पृ.)

तव मै ठूलो हुँ भन्ने भावना संशोधनमण्डलको छ भन्ने कुरा सिद्ध गर्ने प्रमाण पेश हुनुपर्छ ।

संशोधनमण्डलले कतिवटा आफ्ना कृतिहरूलाई पाठ्यपुस्तकमा राख्न सकेको छ । त्यसबाट उसलाई कति लाभ भएको छ । यस कुराको पनि प्रमाण पेश हुनुपर्छ ।

विनाप्रमाणका यस्ता कुरा बोलेर त आफ्नो वचनको ओजन मात्र घट्छ ।

यहाँनिर ऐ. शि. ज्यूसँग संशोधनमण्डलको मतभेदको मुख्य कारण पनि स्पष्ट गराउनुपरेको छ । ऐ. शि. ज्यूसँग मिली हामीले इतिहासको खोजीको काम गरेका थियौं । ती खोजहरू संस्कृतसन्देशमा प्रकाशित भएका छन्* । यो कुरो वि. सं. २०१०-११ को हो । इतिहास-

* 'संस्कृत सन्देश' पहिलो वर्षको ७,८,९,१०,११ अङ्क, दोस्रो वर्षको १-२-३ अङ्क तथा पूर्णिमा २२ अङ्कको १५८ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

संशोधनलाई सबभन्दा पहिले आशीर्वाद दिने पनि ऐ. शि. ज्यू नै हुनुहुन्छ । यो घटना वि. सं. २०१३ को हो★ ।

वि. सं. २०१३ मा रोमबाट रेनिइरो नोलीको 'नेप्लिज इन्स्क्रिप्शनज् इन् गुप्त क्यारेक्टरस्' (नेपालका गुप्ताक्षरी अभिलेख) भन्ने पुस्तक निस्क्यो । त्यो पुस्तक २०१४ को बर्खासा हाओ हातामा पर्थ्यो । त्यसमा भारतका भगवानलालले छपाएका अभिलेख भगवानलालको नाउँमा, बेलायतका बेन्डालले छपाएका अभिलेख बेन्डालको नाउँमा, फ्रान्सका लेभीले छपाएका अभिलेख लेभीको नाउँमा दर्ता भएका र हामी नेपालीले छपाएका अभिलेख जानाजान अप्रकाशित* भनी लेखिएकोले यो हामी नेपालीको उपरमा अन्याय हो तथा हाम्रो राष्ट्रिय अपमानसमेत हो । यस कारण यसको हामीले विरोध गर्नुपर्छ भनी हामीले ऐ. शि. ज्यूसंग प्रार्थना गर्‍यो । नोलीले अप्रकाशित भनी छपाएका अभिलेखमा ऐ. शि. ज्यू र हामी मिली संस्कृतसन्देशमा प्रकाश गरेका अभिलेख पनि परेका छन् । ऐ. शि. ज्यूले हाम्रो कुरो मन्जूर गर्नुभएन । हामी नेपालीले प्रतिलिपि छपाउन मसकेकाले नोलीले अप्रकाशित भनेका हुन् भन्ने तर्क निस्सार छ । किनभने त्यसो भए भगवानलालले प्रतिलिपि नदिई छपाएका अभिलेख उनको नाममा दर्ता नहुनुपर्ने* । यस कारण नोलीको यस अन्यायको विरुद्धमा हामीले कडासँग बोल्यौं☀ । यो कुरो ऐ. शि. ज्युलाई मन परेन ।

★ 'पूर्णिमा' ९ अङ्कको ८० पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

☀ "विद् दि एक्सेप्शन् अफ् १५ इन्स्क्रिप्शनज् पव्लिग्ड् बाइ भगवानलाल इन्द्रजी, ३ पव्लिग्ड् बाइ सेसिल् बेन्डाल् यान्ड २१ पव्लिग्ड् बाइ सिलभाँलेभी, अडुल् दि अर् इन्स्क्रिप्शनज् कलेक्टर् इन् दिस् भल्युम्-५१ इन् नम्बर-आर् अन्पव्लिग्ड् सो फार्" (९ पृष्ठ)

[भगवानलाल इन्द्रजीले छपाएका १५ वटा अभिलेख, सेसिल् बेन्डालले छपाएका ३ वटा अभिलेख, सिलभेन लेभीले छपाएका २१ वटा अभिलेखलाई छोडेर अरू यस भागमा संग्रह गरिएका जम्मा ५१ वटा अभिलेख अहिलेसम्म अप्रकाशित हुन् ।]

यसको टिप्पणीमा 'केही अभिलेख नेपाली पण्डितहरूले संस्कृतसन्देशमा छपाएका छन्' भनी लेखिएको हुनाले जानाजान अप्रकाशित भनी लेखिएको रहेछ भन्ने स्पष्ट छ-

"इन् द मीनटाइम् ए फ्यू इन्स्क्रिप्शनज् ह्याम् बीन् एड्'इटिड् बाइ नेप्लिज् पण्डितस् इन् द मन्थलि संस्कृतसन्देश पव्लिग्ड् इन् काठमान्डु..."

(९ पृष्ठ)

[यसै बीचमा केही अभिलेखहरू नेपाली पण्डितहरूद्वारा सम्पादित भएर काठमाडौँबाट प्रकाशित भएको संस्कृत-सन्देशनामक मासिक पत्रिकामा छापिएका छन् ।]

☀ 'पूर्णिमा' २२ अङ्कको १५८ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

* पूर्णिमा २२ अङ्कको १६६ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

☀ 'अभिलेख-संग्रह १ भागका १९-२१ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

स्वदेशी अन्वेषकहरूलाई विदेशी अन्वेषकले गरेको थिचोमिचोको विरुद्ध ऐ. शि. ज्यू आफै किन बोल्नुहुन्न । यो एउटा रहस्यमय कुरो छ★ । यस थिचोमिचोको विरुद्धमा बोल्ने मानिस पनि उहाँका प्रिय बन्दैनन् । यो झन् रहस्यमय छ ।

अन्त्यमा दैलो-परिवारका उत्साही तरुण साथीहरूले ऐ. शि. ज्यूलाई यस राष्ट्रिय अपमानको विरोधमा बोल्न लाइदिन सक्नुभयो भने हामीहरू उहाँहरूसँग अत्यन्त कृतज्ञ हुनेछौं । यसपछि हामीलाई ऐ. शि. ज्यूसँग मिली काम गर्न केही बाधा हुनेछैन ।

सूचना—यो अङ्क पनि समयमा प्रेसबाट निस्कन सकेन । अहिले २०२७ आषाढको अन्तिम हप्तामा मात्र यो निस्क्यो ।

शुद्धिपत्र

२१२ पृष्ठमा २२५ लाई-११६ ले गुनेको न्यास यस्तो हुनुपर्ने -

२२५

× (-११६) वर्षगण

१३५०

२२५

२२५

-२६१००

२१६ पृष्ठमा वि. सं. १८७१ को शुक्रको शीघ्रोच्चको न्यास यस्तो हुनुपर्ने—

क्षेपक = वि. सं. ० को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव	अ. । क. । वि. । प्र. । प्र.प्र वि
(मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च)	५५ । ३४ । ४४ । ४ । ३०
१८७१ वर्षको शुक्रको शीघ्रोच्चको गति	१४४ । १६ । ३४ । ५२ । २५
वि. सं. १८७१ को शुक्रको शीघ्रोच्चको ध्रुव	
(मेघसङ्क्रान्तिकालको शुक्रको शीघ्रोच्च)	१९९ । ५१ । १८ । ५६ । ५५

★ ऐ. शि. ज्यू कटु वचन बोल्न चाहनुहुन्न भन्ने हो भने पनि स्वदेशीहरूलाई उहाँले 'चोर' भन्न सडकोच मान्नुभएको छैन । जस्तै—

प्रश्न—तपाईं खुद नेपालको इतिहास शिरोमणि हुनु भएको नाताले आफ्नो क्षेत्रमा उत्तराधिकारी पनि बनाउनु भएको छ कि ?

उत्तर—अहँ छैन । बनाउन त खोजेको हुँ, तर सबै जना किताप छुपाएर पाठ्यक्रममा राखेर पैसा कमाउने हतारमा छन् । सबै चोरै चोर, को मेरो उत्तराधिकारी बन्न खोज्छ र ?

(६० पृष्ठ)

तर आफ्नो र आफ्ना देशबान्धवको सम्पत्ति अपहरण गर्ने नोलीको विषयमा उहाँले मोन धारण गर्नु कम आश्चर्यको कुरो होइन ।

का. मे. अ. द. नं. १५५/२४९

कार्यालय—

संशोधन—मण्डल

१०१४५२ महाबौद्ध काठमाडौं नेपाल

वि. सं. २०२६

कार्तिक—मंसिर—पूस

वार्षिक मूल्य— रु. ८।

(डाँकसचं अलग)

यस अङ्कको मूल्य— ३।

संशोधन—मण्डल

मुद्रक—

जोरगणेश प्रेस प्रा० लि०

बालाजु औद्योगिक क्षेत्र, काठमाडौं